

Յ ՈՒՆ ՕՆ

ՊԵՐՃ ՊԱՇՏԵԱՆՅԻ

(Շարունակութիւն ¹)

Ժ.

Երկու շաբաթ յետոյ է, մենք Դարձեալ նոյն Ղուշիբիլակ գիւղումն ենք, վերադարձել ենք Սիւնիքի Տաթևու վիճակից: Հիւրասիրուել ենք գիւղի առաջաւոր ծերունի Զօհրաբ ամուսնու փանը, ուր նախկին գաւառեանս իջևանած էինք:

Գիւղական տէր Մ. քահանան, որ անցեալ անգամին իջևանածս բողեկից մեկանից անբաժան մնաց, Դարձեալ, կարծես, հոգով իմացաւ վերադարձս. ոտքս ձիու ասպանդակից Դեռ չէի հանել, որ ինձ օգնում էր իջնելու:

—Այ երէց, հերիք չի, ձեռք փալով՝ ասացի ես:

—Մեռել ես՝ քեզանից բաժանուողը չեմ: Եւ տէրտէրը թեւ ընկաւ ու առանց փանրիրոջը տեղեկութիւն փալով՝ քարշ փուեց, ու Զօհրաբ ամուսնու հիւրանոց-սենեակի Դուռը պինդ հրելով՝ շրջակացրեց պատին ու ինձ ներս փարաւ:

Երեկոյեան պահն էր պատուելի ծերունին, երեւի, փոքր ինչ ստամոքսին բաւականութիւն էր փուել ու կամեցել էր իւր յոգնած կուռ ու ճուռի սիրտին էլ շահած լինել, ալեղարդ գլուխը չոր բարձակալին Դարձ՝ հանդստանում էր:

¹ Սկիզբը Մուրճ 1900 թ. № 1, 2:

Դրան թրխկոցն և մեր աղմկալից ներս խուժելը խեղճ ծերունուն թարժած արին. շմաճ վեր թռաւ, նստեց ու բերանը կիսաբաց, րոպէաչափ ապուշի պէս նայում էր մեզ:

— Դէ, ես քո գերեզմանիդ վրայ գինի լցնեմ, ճշաց տէրտէրը, սրան տեսէք, շուտ շուտ էլ պարծենում է, թէ մազերս սպիտակել են, համա սիրտս վարդի պէս կարմիր է: Այդ է փթել ես, թէ չէ ընչի՞ չըպիտի ինձ նման տուգ ուղամարդի պէս՝ Դրան ձայնն առնելու՝ տեղիցդ ցոփ վերթուէիր ու մեր սիրելի հիւրին գրկէիր:

— Մեր աշէն աչքիս ու գլխիս վրայ է շնորհ բերել, ուշքի գալով պատասխանեց Զօհրաբ ամին, բաց քո անկարգ շարժմունքից Դեերն իրանք էլ Դեւադադար կը լինին, ոչ թէ մարդիկը: Հէր օրհնած, Դեւ տուն մտիր, ինձ զարթնացրու, աղի գալն աչքալոյս տուր, որ ներս չըմտնի ու մեզ էսպէս անքաղաքավարի գրնիս՝ Ներիր, աշայ, անկարգութիւնիս, մեղքն էս տաւարի ցաւինն է, որի ինչ լինիլը Տաթև գնալիս՝ բարի աչքովդ տեսել ես. քանի ասացի, այ երէց, մի՛ գնալ, շնորհքներդ քեզ համար պահիր, չեղաւ, չըկարողացայ խօսք հասկացնել: Իբրև թէ՛ շատ պարգերես է գործուել մօրդ, վերադարձին եկաւ փողոցի մէջ նստեց, զիւշականների առաջին պարծենալով պատմեց: Ներիր աղայ, մեր ցաւն է, ընկել է վիզներս, պիտի քաշենք, մինչև Աստուած ձեռներիցս առնի՝ մենք էլ հանգստանանք ու ինքն էլ:

— Մինչև գիւղիս ծերերի գերեզմաններին գինի չածեմ, ինքս մեռնողը չեմ, գլուխը թափահարելով շեշտեց տէրտէրը:

— Գինի ձեռքդ ընկնելիս՝ կոկորդովդ ես ցած լցնում, համբերում ես, որ գերեզմանն օրհնես, մի քանի կաթիլ վրան շաղ տաս ու նոր լիես:

Զօհրաբ ամին կողքին Դրաժ բարձր Դրեց նոյն բարձակալի վրայ և ինձ համեցէք արեց: Մերունին խնայել էր հիւրի համար շարկացրած բարձր ակտուրել, բարձակալի չոր տախտակի վրայ էր հանդիս առել:

Այդպէս են Սր չարքաշ գեղջուկները, իրանց անձից աւելի են պատուում Աստուծոյ՝ հիւրին, իրանք ցամաք հացով բաւակաւանում են և ամէն համեղ պարտա հիւրի համար պահում:

— Հէնց քեզ մատաղ՝ աղայ, մեզ պատուաւիրելու բոլոր տնօրէ-

նույն թիւները տնեցիներին անելուց յետոյ, ներս եկաւ և խնդրեց Զօհրաբ ամին, մի ասա, տեսնենք՝ ուղի՞ն էր պատմում էս անշնորհք քահանէն իր արած խաջտառակչութիւնները, թէ իր կարճ խելքովը պարծանք էր համարում ու շուրս պալիս:

— Ինչորը ճիշդ էր, ժպտացի ես:

Գլխացաւանք չըտալու համար՝ ասենք, որ Առաջին թիւակի Մ. քահանայի համբաւը շրջակայ դաւառներում հանրապարած էր:

Թողնենք նրա գինեմոլական հակումը, որ տարաբաղդաբար՝ եթէ ոչ նոյն չափով, բայց ընդհանուր է մեր գիւղական հոգևոր հայրերի համար, տէր Մ. յաջորդի էր իւր աստուծոյ սրբախօսութիւնով և յանդուգն արարքներով ու սիրելի հաճոյականութիւններով:

Նրկորդէր իրիտասարդութեան հասակը ուրք կոխած, մի աշխոյժ, մի կաջտառ, մի զեղեցկատեսիլ, շէկամօրուս, լայնամօրուս, երկարամօրուս տէրտէր էր Մ. քահանայն: Նրա թանձր յօնքերն և խոշոր ու մշտաժպիտ աչքերը շատ աչրի զեղեցկութիւնների մինչև սրտի խորքը կ'տկոսէին, եթէ տէր-հայրական նուիրականութիւնը չըզսպէր՝ հեշտասիրութեան թափը: Մեղքը բամբասաւորների վզին, պատմում էին, որ ներողամտաբար՝ տէր հայրը՝ նախօրոք՝ թողութիւնը շնորհել էր այդ «փոշիութեան» սխալանքի ճանապարհը սիրող իւր հոգևոր շուտորներին:

— Հէնց էն ապաբաղդ օրինց, որ ես գրկուեցի իմ հարազատ տիրուհոյց, մի «ոշորմեացի» էլ իմ գլխի համար եմ մշտնջենական կարդացել, չէր թազցնում պարզասկէս հարցնողների առաջ իւր խոստովանութիւնը տէր Մ.—ը:

Իշխանութիւնից բազմադասակ յանդիմանութիւններ և պատիժներ ստացել ու շարունակ սպանում էր տէրտէրը, բայց նա Դարձնալ չէր քաշւում պարզ ասել:

— Փիլոնիս հետ կը խոռովեմ, իսկ տիրուհունս տուած անմեռ վիշտը քաղցրացնողներին՝ ո՛չ, ո՛չ ու ո՛չ, երեք անգամ էր շեշտում երէցը:

Զօհրաբ ամու և շատերի ասութեամբ՝ տէրտէրի մորմոքը Դէսլի իւր տիրուհին անկիղծ էր: Քահանան ամբողջ երկու տարի տանից Դուրս էր դալիս միմիայն պաշտօնակատարութեան անհրաժեշտ միջոցին, երեսի վրայ կ'ործ՝ անընդհատ ողբում էր, հալուել ու մաշուել էր. մի աչրի կին միայն կարեկցելով իրիցի վշտալից վիճա-

կին՝ աստիճանաբար երկու շառն փարիններից յետոյ՝ մեղմացրեց նրա թախիժը:

Այնուհետև երեցը ընդ միշտ գտաւ իւր տրամաշալած ամօքիչ շարմանը:

Արդեօք ժամանակիս փչութիւնը, թէ հոգեւոր հօր ժողովըր-շասէր և ղարդիմանդ բնաւորութիւնը ներելի արեց նահապետական ռամկի աչքում ոչ միայն քահանային՝ նոյն իսկ աշխարհակա-նին անվայել զեղծումը. մի օր կար, այդ մոլութիւնը արիւնով էր մաքրւում, իսկ այսօր՝ աչքի պոչով են ամենքը մտիկ փալիս:

Չօհրաբ ամու հարցասիրական տենչն յագեցնելու համար՝ հա-մառօրտապէս պատմեցի իրան, թէ ինչպէս տէր Մ.-ն ինձ հետ շէպի Տաթև ճանապարհորդելու հէնց առաջին օրը՝ յետ մնաց մեզանից:

Ա. մալականաբնակ զիւղում տէրտէրը մի ասեղ շառաւ և աչք-ներիցս չքացաւ:

Ես չըզիտէի քահանայի թոյլ բնաւորութիւնը. նա, թէպէտ, նախընթաց երեկոյին, Չօհրաբ ամու փանը սեղանին շրուած խմիչ-քի մեծ մասն իւր կոկորդով ներս ածեց, բայց այդքանը բաւ չէր մի գինեսպառ մարդի պախառութիւնը նկատելու համար:

Աստուծոյ պաշտօնէի այդ արային երեսս զարկեց մեզ հիւրըն-կալող մայականն և աւելացրեց. շուք զուր կը սպասէք ձեր հոգե-ւոր հօրը, նա իւր գրպանում ունեցած օղիով սիրաշահելու է մեր մաքրակենցաղ մալականութեան արատիք բերող մի երկու անուանարկ-ուած կանանց, որոնց մեր համայնքից արտաքսելու համախօսա-կանն արդէն պատրաստ է. իսկ այդ անբարոյականութիւնը մեր զիւղը ներս բերոյները մի քանի պաշտօնական անձինք են և ձեր Աստուծոյ սպասաւորը: Իմ խոնարհ խորհուրդս է ձեզ ուղեորութիւ-քահանան երբ լինի՝ ձեզ կը հասնի:

Մալականի խօսքն երկարժամանակեայ փորձառութեան վրայ էր անշուշտ հիմնուած: Հետեւեալ հայաբնակ զիւղում, տէր Մ.—ը մեզ հասաւ, բայց ես այլ ևս ինձ չընկերացրի. վիրաւորուած՝ վերա-շարձրի:

Մի գեղեցիկ նորափի կնոջ հասցէին պատիւ արապւորող խօս-քեր շռայլելու պատճառաւ՝ տէրտէրը փառաւոր քթակ էր կերել տիկնոջ խանդով ամուսնուց: Եւ եթէ ես ուշանայի մեր տէրտէրին ձի

Պատահեց և վերադարձնել տալը. նրա գլխին կոտորատի ոսկի տօնը աւելի փառաւոր պիտի կարարուէր: Իսկ իւր այդ խաչառակութիւնը տէրտէրն եկել և պարծանքով իրանց զիւղումը մանրամասնօրէն պատմել էր:

— Դարդ մի՛ անիլ, ասաց ինձ տէր Մ—ը. էդուց հետոյ զալուս՝ Դարալագեազի գիւղերում քեզ էլ ամօթով չեմ թողնիլ. վայրենի Զանգեագուրցիք էին, կաթակներ չէին հասկանում. մեր ժողովուրդն ինձ ճանաչում է և բոլոր զուարճախօտութիւններս սիրով տանում:

— Նեղութիւն մի՛ քաշիլ, պատասխանեցի ես, առանց քեզ եկել եմ, առանց քեզ էլ կը գնամ:

— Քայլ չես համարձակիլ անելու, պնդեց տէրտէրն և այնքան յամառութեամբ հսկած առեց իմ և Զօհրաբ ամուհիս, մինչև երկուսս էլ զիջանք տէրտէրի պատրաստակամութեանը. մանաւանդ՝ որ ինքն ազնիւ խօսք տուեց անտուաղ (անօթի) զալ և ինձ ճանապարհ չըդրած՝ բերանը կաթիլ չառնել:

Վճռուած էր. վաղն առաւօր գնում եմ և քահանան ինձ ուղեկցում է մինչև Գեղարքունի գաւառի սահմանագլխի զիւղը:

ԺԱ.

Երկրորդ առաւօրը ես դեռ քնած եմ և շուռս բաշխում են: Քահանան ինքն է, որ կազմ ու պարարտութիւն շրտակցնում է ինձ ճանապարհ ընկնել: Տէրտէրի հետ է տեղական տանուտէրից ինձ հետևորդ նշանակած զիւղացին:

— Այ երէց, ասում է քահանային հիւրասէր Զօհրաբ ամին, էս զիշեր քունդ չի՞ տարել, սպասիր՝ հեշտայեռը պարարտուէ, նախաճաշեցէք և այնպէս ճանապարհ ընկէք:

— Մօտիկ զիւղերում փորերս տոգացնելու բան կը գտնենք, պատասխանում է տէրտէրը, իսկ հիմի պիտի օգտուել առաւօտեան անուշ օդից. լսիր՝ թէ ինչպէս են բիւլբիւլներն իրանց «Փառք ի բարձումն» երգում:

Տէր հօր բանաստեղծական խանդը չըշիջուցանելու համար՝ համակարծիք գտնուեցա՞յ հետը և Զօհրաբ ամուն բարե մնա՞յ ասացի:

— Երէցը լուրջ է երևում, «Փառք ի բարձունք»-ից է խաբար տալիս, կարծես խօսքը պահել է, բերանը կաթիլ չի առել, էհ, փառաւորի ինքը, դոնէ քեզանից ամօթանք է բռնել, փսփսաց ականջումս Զօհրար ամին:

— Անչից հասկացար:

— Բերանիցը հոտ էր գալիս. ուրիշ ժամանակ մօտ դնալ չի լինում, տիկ պէս է հոտում:

— Աւրեմն ուրախ եմ: Մնաս բարին:

Զորս հազի ենք ծանապարհորդներս՝ ես, տէրտէրը, իմ ծառան և զիւղից վերցրած հեփեփոքս, որ զուգադիպաբար՝ քահանայի փեսան շուրս եկաւ:

Զորս հրացան մեզ պաշտպանող զէնքերն են, որոնցից իմը՝ նոր սիստեմի, մնացած երեքից՝ ծառայինս՝ ալիստոնով, քահանայինն ու փեսայինը՝ հին ձևի քար ու չախմախով:

Կշտացած ու հանգստացած ձիանքը քթերը հովին բռնած՝ փռնգտալով ու ոտքերը խալացնելով՝ սրարշաւ բարձրանում են Վաչոց ձորն ու Գեղարքունու գուռն իրարից անջատող լեռն ի վեր:

— Գիպե՛ս ինչ, պարոն, յարձաւ ինձ քահանան, երբ լեռնաթմբով պիտի թեքուէինք շէպի արեմուտք ընկած մերձակայ գիւղը. եթէ շու ցանկութիւն ունիս այցելելու Վարալագեաղի հնութիւններն ու վանքերը, չորս օրուայ մէջ հեշտ ու հանգիստ քեզ կը հասցնեմ Գեղարքունու սահմանը. իսկ եթէ կը կամենայիր՝ յառաջ ընտանիքիդ հետ գրկախառնուել, որոնք քո ասութեամբ՝ Նոր-Բայազիդումն են, այդ շէպքում՝ ես էսօր՝ արեւը շեռ արեմուտք չըթեքուած՝ քեզ կը հանեմ ծովափին մօտ Գեօղալշարաց գիւղը, որտեղից մինչև Նոր-Բայազիդ՝ մի ճաշուան ծանապարհ է:

— Մի պայմանով, տէրտէր, ասացի, որ այս լեռան արեւելեան կողմի ձորը չըմպենք:

Խօսքս Նադօյի հետ եկած ձորի մասին էր:

— Խելքս հացի հետ եմ կերել, որ իմ ուքովը մատաղ գնամ մարշալկերաւզակներին, ասաց քահանան, ընդհակառակն իմ առաջնորդելիք ծանապարհով գշակի թեք ծոիր, խալ ու տալ ասելով՝ գնա: Միայն առաջուց ասում եմ. համբերութիւն պիտի ունենաս շիմացներիս լեռը մի քանի ժամ բարձրանալու: Այդ սարը շապ

սրա-գլուխ լինելու պատճառով՝ Փալան թօքնան, է ասում, որ անօրէնի լեզուով նշանակում է՝ համեմը, կամ թաւքը ձիու միջ-քից ցած զլորող սար:

—Մեր ուրբերին հօ՛ նեղութիւն չենք տուել, պատասխանեցի տէրութիւն, իսկ մեր դրաստները վարժուած են այդպիսի շփուա-րութիւններին:

—Ուրեմն, ձիուդ ասնձը թեքիւր շէպի հիւսիս և լեռն ի վեր քշիր, ասաց տէրութիւն և յառաջից մեզանից:

Բարձրանում ենք ու բարձրանում, ոչ աջ ենք ծուռում և ոչ ձախ, մինչև ծունկը կանաչ խոտերն ու անուշահոտ հազարերանգ ծալիկները տրորելով՝ մեզ համար ճանապարհ ենք հարթում:

Անբան մեր դրաստները քրտնքի մէջ ջղջղբում են, գլորշին եռ եկած փլաւի ջրից աւելի է բարձրանում, լեզուները կէս դադ կախած. հեացող ու հեթացող անասունների վրայից, թամբերը անգզալի կերպով՝ մեզ իրանց վրայ առած՝ տեղահան են ելլ և հասել ձիանց սուղերի գլուխը. լաւ էր, որ մեր բոլոր հեծած ձիանքը կրճկապներ ունէին, ապա թէ ոչ, թամբերի հետ հեծեալներին էլ պիտի գլորէին ձիու վրայից, և վաչը կը դար աչն ժամանակը մեր գլխին, ուղղաձիգ լեռան ծալից անիւի նստան գլխի-գլոր դալով, նորից մինչև Զօհրաբ ամուսնուներ պիտի սահէինք:

Օրն եկել է, 11 ժամը հասել, բայց մենք շուրջ Փալան թօքնանի կիսումն ենք, ձիանց ուրբերը հագիւ են շարժում:

—Քո տունը բրինձ լցուի, այ տէրութիւն, ասում եմ, այս ինչ խաղ խաղացիր մեր գլխին, վեր նայիր, քո Փալան թօքնանդ շուրջ ենք կիսել:

—Քիչ էլ, քիչ էլ, համբերութիւնը կեանք է, ծաղրեց ինձ Աստուծոյ պաշտօնեան, ինչ է մնացել. տեսնում ես հովիւն իր հօ-տով սարի թմբից մեր երկնորութեան վրայ զարմացած՝ մեզ է նայում. հովուի մօտ եթէ հասնենք, միևնոյն է, թէ լեռան գլխին ենք, իսկ սարի գագաթից աչքերդ պինդ փակիր ու քեզ ցած թող, մի քանի րոպէից՝ աչքերդ բաց արա ու քեզ գտիր նոր-Վայցազիդի գաւառի Գեօզալդարալի եայլաղում (ամարանոցում), ուրեմն, զիւ-ղին մի ժամ մնացած:

Տէրութիւն ասութեան առաջին կտորը մասամբ ուղիղ էր, հո-

վիւր մեզանից հարիւր քայլ հազիւ հեռու էր. բայց այդ հաշիւը քայլին հարիւր ըստէն բիշ էր մեր յոգնած ու քաղցած գրաստանների ոտքերով բարձրանալու համար:

—Այ տէրտէր, ձայն տուեց ծառաս, շուռ և քո փեսան հրացանների չախմախները լաւ տեսէք, եթէ պակասութիւն կայ՝ ուղիեցէք՝ քանի ուշ չէ:

—Այ ըալա՛մ, (զաւակ), քո հրացանդ լիքն է, ձայն տուեց տէրտէրն իր փեսային:

—Ուղեցա՛յ տանը լցնեմ, բայց վառօթ չունէի, շամփուրն էլ կորած էր, կուշ գալով պատասխանեց աներոջը փեսան:

—Տո՛, Բարաշամի աւանակ, հապա ընչի՛ ինձ տանը չասացիր, որ վառօթ էլ տայի, շամփուր էլ, շէ երկարականջ, քթերիցդ շուռ գան աղջկանս համբոյրները:

Փեսան կարծեց մինչև ականջները, բայց իւր կողմից չուշացաւ նկատողութիւն անելը:

—Ի՛նձ ես ասում, տէրտէր, հապա որ քո հրացանի չախմախը քար չունի:

—Ա՛մօթ քո երկար մօրուքին, իզիթ (կտրիճ) տէր Մ., շեշտեց յանդիմանութիւնն իւր հասցէին քահանան, նոր է միտս գալիս, որ երկու ամիս յառաջ՝ Սիսիանցի Ջամալ բէգն եկել էր մօտս հիւր ու չախմախաքար չունէր, որ չիքուխի կրա՛լ վառէր, ես իմ հրացանիս քարը հանեցի ու բաշխեցի:

—Դէ, հիմի դնա, շիմացի սարից ցած եկողների պատասխանը տուր, յանդիմանեց փեսան աներոջն և գլխով ցոյց տուեց լեռան արևելեան կողմից շէպի մեզ եկող տասնհինգ սպառազինուած հեծեալներին:

—Վա՛յ ձեր ճանապարհն անիծած, սպանի սերունդներ, բացականչեց քահանան՝ մարտով ցոյց տալով ինձ ձիաւորներին: Դէհ, պարոն, ուշանալու ժամանակ չէ, շրանք Սուլէյման բէգի մարշիկն են, առաջներինը Սիւլէյման բէգն ինքն է, ես ճանաչեցի տակի սպիտակ ձիուցը, որ երկու տարի յառաջ խեց մեր Զօհրաբի տղայիցն ու, ասում են, տարած օրից՝ ուրիշ ձի չի նստում: Անիրաւը քանի ժամանակ էր՝ կորած էր, Գաւառցի Յունօյի երկիւղից՝ մեր կողմերը չէր կարողանում գալ, իսկ հիմի՝ ուրովնեմ. Ղարաբաղի

սարևորները մեր լեռներն են բարձրացել, հիմի ուղքին տեղ է արել: Երկիրը տակ ու վրայ կանի ու սար եկած թուրք բեգերի մօտ կը թագչի: Անիծածներն անուռները խաշաղ ժողովուրդ են դրել, հօտերի ու նախիրների տէրեր են և հարամկներու թիւնից ձեռք չեն քաշում: Շտապմէք, շտապմէք, մեզ գցենք հովիւների մօտ, տնօրինեց քահանան և իւր ձիուն կրնկեց:

Ջուր էր տէրտէրի և մեր աշխատութիւնը, գրաստներս յառաջ չեն գնում, ծնկների ոյժը կտրուել է. ստիպուած եղանք ծանր ծանր գնալ:

Մեր բաղդից՝ լեռն արևելեան կողմից գոգաւորուած էր, սարի կտրարից մի ձորակ աստիճանաբար լայնանալով, Փալանթօքեանն երկու մասի էր բաժանել: Աւագակները սարի արևելեան բաժնի լանջով՝ հորիզոնական մի բարակ շաւշով գծաւորուած՝ գալիս էին անցնելու լեռան արևմտեան մասը, ուր մենք էինք գտնուում: Հետուից՝ հրոսակի խումբը նմանում էր երկնքի երեսին թեւ տուող կռուներին կանոնաւորուած կարաւանի, որոնք ուղղաձիգ փռուած իրանց առաջնորդողի ետևից՝ մի գծի վրայ թեւատարած լողում են օդի մէջ: Աւելի յարմար նմանութիւնն ասիական ուղտերի շարքերն են, որոնք միմեանց քամակից՝ առանց աջ ու ձախ շեղուելու՝ ծանր ու շանշաղ քայլերով յառաջ են շարժւում:

— Նաչիր, մի լսւ նաչիր Սուլէյման բեգին, մատնացոյց արեց ինձ տէրտէրը, տես՝ որքան զէնք ունի վրան. լսել էի, որ եկել է մեր սարերը և չէի հաւատում, հիմա բաց աչքով իրան տեսնում եմ:

— Եթէ լսել էիր, հապա ընչո՞ւ եկար այս ճանապարհով, հարց տուի ես:

— Է՛հ, ես եկայ, ինձ բերեց:

— Ո՞վ բերեց:

— Լուսադէմին յապարկածս երեք թէյի բաժակ, քարը ճաքացնող, թունդ արաղը, պատասխանեց երէցն ու շարունակեց. բաժակ բաժակի ետևից՝ կոկորդիցս մի ումպով ներս լցրի ու ձի նստալ: Շտապ արհեստ, անիծեալ լինի Սուլէյման բեգը, մի անգամից արաղը փորումն ջուր կտրացրեց:

— Իսկ տուած ազնիւ խօսքդ ո՞ւր թողիր:

— Դրա պատասխանը չեմ ու, յատուղութիւնների ժամանակ չէ,

լրջութեամբ ասաց քահանան, շեռ մի տեսակ անենք, հովուի մօտ հասնենք, որքան և լինի, շունչ է, քիչ ու շատ ապահովութիւն է. թէպէտ՝ շունը շանից, երկուսը մի փանից, հովիւը նմանապէս թուրք է, շունը շան միսը չի ուտիւ:

Քահանայի առաջարկութիւնը սրտի ընդեակին անդորրութեամբ ինչ էր, պարզ էր, որ մինչև մեր յոգնած գրաստները ուղղահայեաց բարձրանալով մի քայլ կանէին, աւագակների ձիանքը հորիզոնական շաւղով երեք անգամ ցատը քայլ կը փոխէին:

Սեր ենթադրութիւնը սակայն սխալ շուրս եկաւ, Սուլէյման բէգը մասը վեր բարձրացրեց և իւրաջինները բոլորեքեան տիշները մնացին մտուած: Ել չըլտեցինք, թէ ինչ կարգադրութիւն արաւ Սուլէյման բէգը, այսքանը միայն փեսանք, որ իւր ետեւից եկող ձիաւորն առաջ անցաւ և նետի նման սլացաւ շէպի մեր կողմը: Երկու ընդհանր նա իջաւ ձորակը, փոքր տիշ ձին աշտանակելով՝ վեր բարձրացաւ և ձայն տուեց.

— Հովիւ, այ հովիւ, ներքեւ արիւ:

Հովիւը քսան քայլ հազիւ մեղանից վեր էր, մենք արդէն մօտեցել էինք իրեն:

Նա թողեց իւր հօտը, ցած վազեց և հարիւր քայլաչափ հեռաւորութիւնից՝ ձայն տուեց աւագակին.

— Ի՞նչ ևս ուզում:

— Հարցրո՛ւ, ճիւղ ևն յրանք, ձայն տուեց աւագակը:

— Ա՛յլ էք, կրկնեց սւաղակի հարցը՝ շէպի մեզ շանաւով՝ հովիւը:

— Երանա՛լ է (генералъ) պատասխանեց իւր կողմից յանկարծ տէրտէրի փեսան:

— Երանա՛լ է, կրկնեց մեր ձիաւորի խօսքը հովիւը:

— Երանա՛լ է, ձայն տուեց ձորակի թմբից շէպի իւրեանց խումբը բանբեր աւագակը:

— Դրանց միջից ճրն է երանաւը, պատգամ արձակուեց Սուլէյման բէգից և իւր բանբերի ու հովուի միջոցով պատասխանը տեղ հասաւ.

— Սռաջից գնացող սպիտակ պոչաւոր զլխարկ ծածկոյն է, եղաւ քահանայի փեսայի պատասխանը:

—Ապրի փեսաս, ապրի, բացականչեց տէրտէրը, աղջկանս համբոյնները մօրդ կաթի պէս քեզ անուշ, իրաւունք եմ տալիս՝ օրական հարիւր համբոյրը հաղար շինել: Տեսմը, պարոն, փեսայիս խելքը, Ֆրանզն ու Ինգլիզը գլուխները քարոյն են տուել սրահանձարի առաջին: Ո՛վ կասէ թէ նրանալ չես, գէտկիդ սպիրտակ փաթաթանի պոչը, որ օդի մէջ խաղում է, հեռուից մտիկ տուողի աչքին, քեզ շահից ու սուլթանից բարձրացնում է: Լսիր, լսիր, ինչպէս են քոքոսով ծիծաղում փեսայիս խօսքի վրայ աւաղակները:

Սրդարեւ աւաղակային խմբի միջից մի քրքիջ բարձրացաւ, պարզ երևաց, որ ծաղր էր դէպի իմ նրանալութիւնը և հեզնալից արհամարհանք, ըստ որում պարզամաքեր աւաղակը չուշացաւ իր պետի հրամանը հովուի բերանով մեզ հասցնելու:

—Սուլէյման բէգը հրամայում է, զոչեց հովիւը դէպի մեզ, որ դուք՝ ձեր նրանալին առաջ քցած՝ համեցէք լինիք ցած, Սուլէյման բէգն ուզում է, որ նրանալի հետ ձորումը խօշուրէշ անի:

Ուրիշ խօսքով՝ այդ նշանակում էր. իջէք ձորը, ձեր յօժար կամքովը ոտքից գլուխ մերկացէք, ունեցածներդ, զուգէ և կեանքներդ Սուլէյման բէգին մատաղ տուէք:

—Ի՞նչ անենք, Կէրպէր, շփոթուած հարցրի իրիցին:

—Ի՞նչ պիտի անենք, ծափ տանք ու պար գանք. եթէ անիծուած Սուլէյման բէգի երկիւղից կոնձածս օդին ջուր չըդառնար, ես դիտէի, թէ ի՞նչ կանէի, ցած կերթայի ու 'անշախմախ հրացանիս կոթով էնպէս կը թրխկացնէի Սուլէյման բէգի գլխին, որ աչքերը բուռը կը կաթէին, բացց հիմի ճարս կտրած՝ պիտի գլուխս թեքեմ, հրամանին սպասեմ:

—Շնոր, ցած իջէք, զոչեց ներքեւից համբաւաբեր աւաղակը՝ եթէ մի գէալ արիւններդ ձեզ համար քաղցր է: Սուլէյման բէգն ասում է, թէ էդպէս նրանալներ հարիւրն է մօրթել, դա էլ...

Աւաղակը չըկարաց վերջացնել իւր սպառնալիչը, նա սարսափեց, շտապով ձիու գլուխը յետ դարձրեց ու զոռաց դէպի իւր ընկերները:

—Նա ի՞նքն է:

—Նա ի՞նքն է, լսուեց Սուլէյման բէգի երկիւղալից ձայնը:

—Նա ի՞նքն է, հնչեց արձաղանդն ամբողջ խմբի մէջ, և ամէնքը

միասին, ըստական՝ աչք ձգեցին շէպի սարի մեր կիսի արեւմտահարաւային կողմը, ու ական թօթափել՝ ամէն մէկն առանձնակի ձին չետ շրջեց ու մորակեց:

Բոպէ չանցաւ, Սուլէյման բէգի և իւր խմբի հետքն անգամ չերեաց. եթէ այն արագութեամբ երկու ժամ աշտանակէին, Գանձակն այս կողմը կը թողնէին:

— Ի՞նչ կը նշանակի, տէր հայր, զարմացական հարց տուի ես:

— Կայ, չըկայ, հեւ (առիթը) սարի ներքեւի կողմից երեւցող երեք ձիաւորի մէջն է, պատասխանեց տէրտէրի փեսան, մազնացոյց անելով ինձ ձորի ներքեւը կանգնած երեք հեծեալներին:

— Վահ, բացականչեցի ես, մեր Նաշօն, որքան նմանութիւն:

— Հէնց ինքն է, աշտ ջան, հաստատեց իմ ծառան, չուխէն է միայն փոխել:

— Կացէք, կացէք, գոչեց տէրտէրը՝ ուշադրութեամբ աչքը շէպի ցած սևեռելով, էդ մարդն իր շէնք ու շնորհքովը հայ է երևում. չըլինի թէ Յուսոն է, թէ չէ Սուլէյման բէգը հարիւր հաջից երես չէր թեքիլ:

Մեր խօսակցութիւններն ինքն ըստ ինքեան ընդհատուեցան, երբ մեր հետաքրքրութեան շարժառիթները մեր աչքից հեռացան. Զիսւրներն իւրեանց զրաստների դուռները ցած շարձրին և ձորն ի վայր գնացին:

ԺԲ.

— Դէհ, պարոն, ձիանքը շարժենք, աճապարեն անհրաժեշտ է, անիծած Սուլէյման բէգը մեզ ուշացրեց, մեծախօս անպիտան, հպարտանում էր՝ թէ հարիւր երանալ է մորթել, տեսար՝ ոնց վախկոտ շների պէս պոչները փորերի տակը կոխեցին ու գլուխ առան, կորան: Ի՞նչ, քեզ պատիկ մարդ ասողի հայրն եմ օրհնելի պարոն, լաւ ես մորածել, գտակիդ վրայ փաթաթած մի կտոր կրաւով երկու խումբ աւազակներ շուաքիցդ անհետ եղան. հաւատա՛ն՝ ճակատիդ փայլող աստղազուլ քորոցն էլ երանալութեան նշան կարծեցին. փորձուած մարդ ես. զիտեցողների մօտ կարդարանաս, թէ կրաւը արեւի տաքութիւնից ես ծածկել, որ վիզդ չը խանձուի, իսկ քորոցը կրաւը ամրացնելու համար ես կարել, իբր թէ չէր

կարելի առանց քորոցի ամրացնել, կամ հասարակ քորոցն անպէտք էր, անպարճառ երանալի կրճքի նշանի չափ աստղագլուխ քորոց էր հարկաւոր. իսկ սարերումը սպիտակ գլխովդ ու աստղաձև քորոցով երանալ ես ու երանալ:

— Կատակներդ թող, նկատեցի ես զուարճախօս տէրտէրին, թէպէտ մասամբ նկատողութիւնդ ճիշդ է, բայց արդէն ժամն երկուսն է և մինչև լեռան զագաթը շարձեալ մեզ առ նուազը մի ժամ է հարկաւոր, իսկ մեր շաւարկ սփամօքսներն իրենցը պահանջում են, զոնէ հետդ մի երկու հաց վերցնէիր, եթէ այս կողմովը գալու շիրաւորութիւն ունէիր:

Մեր խօսակցութիւնը կատարւում էր հովուի մօտ կէս ժամ մեր գրաստներին հանգստութիւն տալուց և ճանապարհ ընկնելուց յետոյ:

— Փորիդ հոգսը թող ու ձիուդ քիչ էլ նեղութիւն տուր, մինչև այս մի կտորը բարձրանանք և մտնենք ուղիղ շաւիղը. թէ չէ կը ջարմարուի մեր գլխին վաղի առածը. զգայի ձեռից պրծանք, արջի հանդիպեցանք: Աչքդ արեմուտք շարձու, տես ինչ կը տեսնես երկու թմբան միջևը, մատը ձգեց շէպի ցած տէրտէրն և ցոյց տուեց տասնի չափ ձիաւորների մի խումբ, որոնք, ինչպէս երևում էր, մեծ խորհրդի մէջ էին: Այժմ կասկածելու տեղիք չըմնաց. Սուլէյման բէգին փախցնող երեք հոգին այս խմբի անշամներին էին և երեք հոգուց մէկը Նադօն ինքն էր, որին հիմա շուրջ էին բոլորել տասնի չափ ձիաւորներ և խումբ էին նրա պատուէրները:

Որքան ես նկատեցի իրանց հագուստներից՝ ձիաւորների եթէ ոչ բոլորը, զոնէ մեծամասնութիւնը նոր-Բայազիդու զաւառացի հայեր էին:

Շատ որոշ աչքի էր ընկնում իւր տարազով մի քուրդ. եղէգնեայ տէգը ձեռքին, վահանը թևին, կեռակտուց սուրը կողքին և չորս արծանակ պատեանի մէջ ձիու թամբի գլխին ամրացրած:

Բոլորեքեան ընդհանրապէս ոտից գլուխ զինավառուած էին:

— Ի՞նչ ես քիթդ սրել մտիկ տալիս, պարոն, շարձաւ ինձ տէրտէրը, չէ՞ս ճանաչում, շատը շրանցից հայեր են ու մէջտեղը կանգնածը նա ինքն է, որ Սուլէյման բէգի լեղին ջուր կտրացրեց:

ու թէ որ Յունոն չըլինի, Յունօյից պակաս մօր ծիծ կարող չի երևում: Տեսնեմ ես, ինքն իր ընկերների մէջ, ոնց որ մի հաւի ճուրք՝ սարերի թագաւոր արծուի առաջին, բայց, ինչպէս երեւում է, մարդի մէջը սիրտ կայ. նայիր՝ մնց մարը ցցելով հրամաններ է տալիս ու բոլորը պատի հարսի պէս լռել լսում են:

— Հայ են, թէ թուրք են, ոչը մէկ է, պատասխանների քահանային, բայց որ անվտանգ մարդիկ չեն, անտարակոյս է, մեզ հարկաւոր է շտապել. չեա տեսնում, որ չար խորհրդի մէջ են և մեր գլխին մի փոթորիկ բարձրացնելու նպատակ ունին:

Արածս զուտ պարտուակ էր. ես շատ լաւ ճանաչեցի մեր Նաշօյին, բայց քահանայիցն էի կամենում թագցնել, Նաշօյի հետքն էի ուզում կորցնել:

— Լաւ հասկացար, ասաց տէրտէրը, մորիկ տուր նրանցից մէկը բաժանուեց ընկերներից և շէպի մեզ է բարձրանում:

— Այո, այն էլ ոչ հայ, այլ քուրդ, վրայ բերի ես, երեւի կամ մեր առաջը կարող ընկերներ ունին այս մօտեքումը, կամ ուրիշ չար նպատակի համար է շտապում:

— Բարով խէրով գայ, շարձեալ կատակաբանեց երեցը, մենք արդէն ընկանք ուղիղ ճանապարհն և երկու ընկերից կսկսեմք սարից իջնել, իսկ նա ձիուն ոյժ տալով ու շնչարգել ընկնելով՝ շեռ մի ժամ լեռ ունի բարձրանալու. մինչև նա մեզ կը հասնի, մենք Ահմօ-բէգի հետ պոռօյի անում կը լինինք:

Հա, հա, հա, հռհռալ սկսեց տէրտէրն և շարունակեց. հանաք չի անում մեր այդ բարեկամը. մեզ մօտ պարզամաւոր է գալիս, մօրիկ տուր՝ ոնց է ձեռքով նշան տալիս, որ կանգնենք: Ա, սիրելի քուրդ, չէ, շատ ես ուշացել. այս անգամ քո կորցրածը մեզ մօտ չեա գտնիլ, այս անգամ մեր երանալը պարզամաւոր ընդունելու ժամանակ չունի, գնա ընկերներիդ ասա, եթէ կամենում են՝ թող շնորհ բերեն Ահմօ բէգի վրանը և կը տեսնին, թէ ինչպէս անվախ, աներկիւղ մի կողքի ձգուել ենք ու դառան խաշլամէն արամներս տակին խժռում:

Այս անգամ քահանան իրաւունք ունէր իւր սնապարծութիւնների ու հեզնութիւնների պարկի բերանը լայն բանալու. ձիաւորը թեւաւոր էլ լինէր՝ մեզ չէր կարող հասնիլ. մենք արդէն

Փալանթօքեանի կատարին էինք, իսկ նա սարի քառորդն էլ չէր քարձրացել:

Մի ընդարձակ կանաչազարդ լայնադարած դաշտ փռուել էր մեր առաջին, օրը պարզ էր և ամարային, բայց լեռան գլխին անդադար սուացող, անոյշ քամին մեղմում էր արևի կիզիչ ոյժը: Բոպէսբար՝ երկիւղն անհեփացաւ մեզանից, մեզ սիրտ փռւին լեռան հիւսիսային սրորոտում դաշտի վրայ արածող, փասնաւոր հօտերը: Աւելի ոգևորուեցինք, երբ սարի փակին զտնուած խոր ձորից դուրս փկանք ու այնուհետեւ մեր առաջի ոլորապտոյտ, նեղ ու հարթ ճանապարհը հեշտացրեց մեր զնացքը:

Տէրտէրն ուսից հրացանն իջեցրեց, փոշն ուղղեց դէպի վեր քարձրացող քուրդը, և մարտի սպառնալիք անելուց յետոյ՝ գլխարկը հանեց, խոր գլուխ իջեցրեց քրդին և ասաց. գնա, մի հաց կեր, միւսը մարտի փութ, որ հրացանս անչախմախ է, թէ չէ ձկութիս եղնդի չափ արծիճը հիմի վալուց սիրտը խաշած կը լինէր:

Այսպէս թէ այնպէս, մենք արդէն լեռն իջել ենք և բարեւում ենք ամենամօր հովուին, որը ժամանակ չունի մեր ողջունին պատասխանելու. նա հազիւ է կարողանում իւր հաստաղլուխ, երկար հովաւկան գաւազանոյն իջեցնել իւր վրց փայլեկաւ դամբոնների կապաղութիւնը, որոնք, այլապէս, անշուշտ մեզ ձիանց վրայից ցած կը քաշէին և կը ծուլապէին:

Մեր կրկնակի ու եռակի հարցերին հովիւն այսքանը միայն կարողացաւ կարճ պատասխանել, թէ Ահմէ բէգի վրանը դիմացի քաջալ կոչուած թափայի (քլուր) միւս երեսին է ու շուտով կը հասնենք:

— Դէհ, պարոն, շտապենք, ճանապարհներս հարթ ու կակուղ է, ասաց փերտէրը, հիմի ձեր բոլորիդ փորի հետ՝ իմ սրամօքսս էլ իրաւունք ունի վեց-վեց անելու և Ահմէ բէգի սեր ու կարագի հետ՝ գառան խորովածի ախորժակ ունենալու, ափսոս՝ որ մենք էլ պիտի սրիպուած լինինք աւելորանը թողած՝ շուրանի պատուէրը պահելու, էն օրհնեալ հեղուկիցն Ահմէ բէգի մօտ չի գտնուիլ, անիրաւը մարդի արիւն կը լսմի, գինի չի խմիլ:

— Երաւ, ա՛յ երեց, ասացի ես, չէ՞ որ դու երեկ երեկոյ ինձ և Ջօհրաբ ամուն հաստար խօսք փութի անսուաշ մնալ և բերանդ կա-

թիլ չառնել, արդէն շատ յարմար տեղ է, երկիւղից պրծանք, խնդրեմ արդարանաս, կիսալուրջ, կիսակատակ կարգացի տէրտէրի մեղադրականը:

— Էն մարդը մարդ չէ՞ ով իր խօսքը չըպահի, շեշտեց քահանան:

— Ի՞նչպէս, չէ՞ որ շուքո բերանովդ խոստովանեցար, որ երեք թէյի բաժակ օղի ես դատարկեի:

— Միտքդ բեր բառ առ բառ տուած խօսքս:

— Անտուաղ գալ և ինձ ճանապարհ չըդրած՝ բերանդ կաթիլ չառնել:

— Եւ ես կատարել եմ:

— Ի՞նչպէս:

— Մինչեւ էս րոպէն էլ անտուաղ եմ, բերանս նշխար չի մտել: Աշտմայ մութը նոր էր քաշուել, որ ձիս թամբեցի ու եկայ քեզ քնահարամ արի: Էն որ տուող աչրու ցաւն էր կտրել, որ քնահարամ լինէր, իր տանից վեր կենար, զար մեր հաւերի թառի վրայից երկու շմպոնիկ ճուր բռնէր, փետրահան անէր, խաշէր, տաք տաք բերէր կողքիս պատրաստէր ու զար թշերս պաշպոռելով ինձ զարթնացնէր, մի գաւ էլ գինի մօտս դնէր ու իր թիւիկ ձեռներով ճուրը փառափէր, (կտրատել), մի թիքայ իմ բերանը դնէր, մինն իր. մնացածն էլ հացի մէջ փաթաթէր, ինձ համար պաշար կապէր: Անտէր, անտիրական, կոյր բաղդից հալածուած մի գգգգուած տէրտէր եմ. իմ տիրուհուն Ատուած ինձ շատ համարեց, ձեռիցս առաւ, ուրիշ տէրտէրների էլ խղճմտանքն է բարձուել, թէ մէկ-մէկ շաբաթը մինը՝ հերթով՝ իրանց տիրուհիներին ինձ հիւր շրկէին: Ինչպէս որ Զօհրաբենց տանն երեկ երեկոյ քեզ հետ բերաններս փակել ենք, էլ հացի փշրունք չի աղամիս տակն ընկել:

— Այդ առաջին մասը, իսկ երկրորդը, հարց տուի ես՝ երբ քահանան լուց:

— Ես էլ քեզ քաջ հայագէտի տեղ եմ դրել, դու հօ հայոց լեզուի մէջ մեր գաւառի վերջին տղէտ քահանայից աւելի բոբիկ ես եղել, որ մի կաթիլն ու երեք թէյի բաժակ հեղուկն իրարից չես կարողացել որոշել. լաւ վերլուծիր. կաթ, կաթ, կաթ=կաթիլ. քո թանգաղին արեւովն եմ երդում, մի անգամից էնպէս շարտեցի, որ հատ կաթիլ չըմնաց բաժակումը. գիտ հօ չէի, որ քեզ պէս մեծ

մարդի մօտ խոստովանալանց շուրս դաչի: Տէր Մ-ը մինչև օրս ինչ խօսք տուել է՝ կարարել է: Ինձ ուրիշ տէրութեններից չըկարծես, որ երեսահանց հրեշտակ են ձևանում, իսկ ներսից սարսանին թաքս են նալնում, սարսանին էլ խարում են: Ձէ, սիրելիս, տէր Մ-ը պարզ մարդ է, ամեն բան բաց աշկարայ է անում: Ես զինի խմում եմ, պարում եմ, տուռ շարիններից մի երկուսին զրկում եմ, չըհաս պսակ եմ կապարում, շաբաթներով՝ երբ ժողովուրդը դաշտային գործերի հետ լինելով եկեղեցի չի յաճախում, ժամ չեմ ասում, աթոռապատիւն հասցթի կեսն ուտում եմ, մեռելի հոգեբաժինը կամ ինքս եմ ստանում, անուշ անում եմ կամ տալն արգելում եմ եւ ամէն ինչ որ տէրութինն արգելուած է, անում եմ: Եւ պարճառաւ, տարի չի անցնիլ, որ ամիսներով ու շաբաթներով քահանայադործութիւնից չըզրկուիմ, փիլոն ծածկելու իրաւունք չըկորցնեմ:

— Ես այդ բոլորը լսել էի, բայց ինձ թոյլ չէի տալիս քեզ հարցնելու:

— Շատ զուր, քան թէ կեղծաւորում էիր ու սրտումդ միշտ կասկածներ պահում, աւելի լաւ էր ինձանից մէկ-մէկ կը հարցնէիր եւ պատասխանը կը ստանայիր:

— Դարձնալ ուշ չէ:

— Քիչ ուշ է եւ տեղին անյարմար, բայց երկիւղն անցաւ, Ահմէթի վրանը ուրքներիս տակին է, կարող եմ կարծօրէն քեզ քիչ ասել եւ դու շատ հասկացիր:

— Իմ բոլոր պակասութիւններս կարելի է երկու կարգի բաժանել, շարունակեց տէրութիւն. առաջինը՝ ինչպէս մեղանշական մարդ՝ ենթակայ եմ մարդկային թուլութիւնների, որովհետեւ քառասուն տարին չըմտած երիտասարդ եմ, անժամանակ զրկուել եմ տիրուհուցս եւ տաք բնաւորութեան տէր եմ: Այդ բանում ես աւելի ներողութեան արժանի եմ, քան թէ ժամանակիս տէրութեններից շատերը, որոնց տիրուհիների վարդ պատուած թշին մտափ ծէրով թեթեւ շիպչես, արիւնը մօրուքդ ու երեսդ կը ներկի, բայց էլ աչքներն ուրիշի դրանն է. ու մի քանիսի տեղն էլ զիտեմ, որ մէկի տեղակ երկու կնիկ են պահում: Բայց ես իմ խոստովանած յանցանքի համար երկու անգամ փիլոնազուրկ եմ եղել, իսկ իմ սիրելի կարգակիցները համ անում են, համ մարտում են եւ տեղումն էլ պատիւ

ուենին ու պարգևների արժանացած են. որովհետև... Տէր Մ-ը բուժին և ցուցամարտն իրարու շփեց: Իբր թէ կաշառք են ուսում: Իսկ ինձանից հար կռակէլ չեն կարող ստանալ, շարունակեց քահանան. պարան չեմ տալ, որ վիզները քցեն ու կախուին: Չեմ թալցնում, առողջ կազմուածքով, ակորժակ տեղը, բնաւ որութիւնս ուրախ, սիրտս բարի մարդ եմ, իմ ժողովուրդը՝ բնութիւնիս հետ հաշտուել է, փոշեփոսակ սխալմունքներն իս ներողամտաբար է մոխր տալիս ու չի գալթակղւում: Ուրեմն ումնից ինչ ունիմ թաղցնելու. թող ինձ յատուցները, ով ինձանից աւելի անմեղ է, առաջին քարն ինքը զլստվա տայ: Եդ ընչիցն է, որ կաշառքով սարի չափ մեղքերի դէմ աչքեր կը փակին, իսկ տէր Մ-ի աւագի հատիկը քարափի տեղ կընշուեն. Եդ ընչիցն է, որ իրանք և կը գործեն և վերի բարձին կը նստեն, իսկ իմ լուի չափ պակասութիւնս ուղտի տեղ կընշուեն: Չէ, պարոն, չէ, աշխարհքս տես և ուս է, իրարոցից տեսնում ենք և ուսանում ենք. մեռել են, կորուել են, մինչև իրանք դարձ չըզան, իրանց յանձն առած պարտաւորութիւնները չըկատարեն, ես իմ սովորութիւններիցս յետ կենալու չեմ. արեւ եմ, անում եմ և պիտի անեմ. որ տեղ բարակի՝ էնտեղ կտրուի:

— Կարծեմ՝ մեծ պասի չափ բացատրութիւններիդ մէջ զետեղուեց քո երկու կարգի բաժանած պակասութիւններդ. այնպէս չէ, ընդհատեցի տէրութիւն:

— Ոչ, դեռ առաջին մասն էլ չըվերջացրի, բայց որովհետև անհամբեր ես, այդքանով բաւականանալ և երկրորդ կարգի պակասութիւններիս մասին յատուցութիւն տանք: Սասցի, որ ես արգելք եմ լինում աթոռապարկան և վիճակապարկան հասոցթներ տալուն, կամ ինքս եմ ստանում և ուսում:

Այս բանն իմ ամենաժանր, մինչև անգամ՝ մահացու յանցանքն է: Հայոց ազգն ապրում է և գոյութիւն ունի իր եկեղեցովն ու վանքերովը. իմ կարճ խելքով՝ կործանիր եկեղեցին, բնաջինջ կը լինիս և դու. իսկ եկեղեցին ու վանքը յատարկ քար ու կիրը չեն, ժողովուրդն ինքն է, իր ընտրած հոգեւորականներն են, իր Սարժու պաշտօնեաներն ու իր կրօնի աւանդապահ սպասաւորներն են. իսկ մթէ ժողովուրդը մասնաւորապէս ապրուստ կուզի ապրելու համար, իր եկեղեցու պաշտօնեաներն էլ բերան ու սրամոքս ունին, նրանք

էլ նախ մարմնի հոգսը պիտի քաշեն, որ հոգւով զօրացած՝ և՛ ծառայեն և պիտանի գտնուին, և զործեն և ուսուցանեն, որ իրանց առաքինի վարք ու բարքով իրանց հովուած հօտին շեկավարող լինին, և ի հարկէ, այդ ընտրեալները Սիօնին են ծառայում, Սիօնից պիտի ուրենա. այնպէս չէ:

—Անշուշտ:

—Բայց հիմա քեզ եմ հարցնում, շու կը պահե՞ս քո տն մշակներին, որոնք փոխանակ այդիդ մշակելու, ծառերդ արմատիցն են կտրում ու չորացնում և այգիդ ամայացնում: Ասա ինձ, արժանի՞ են ներկայիս վանքերի համեղ պարագով փորերը տկզացնողներից շատերը վանքի հացով ապրելու:

—Քո խօսքի և գործքի մէջ ես հակասութիւն եմ տեսնում, պարասխանեցի Կէրպէրին:

Դու աթոռապարտն հասցթներն ինքդ ես ուրում, կամ փորում ես, որ մեր եկեղեցու պաշտօնեաները քաղցած մեռնին, կամ հեռանան, իսկ միւս կողմից մոռանում ես, որ ինքդ քո ձեռքով մեր կիսաւեր քար ու կրի շէնքերը հիմքից խաղաւ կործանում ես. ինչ է հօտն առանց հովուի, ինչ է մեր աշխարհականութիւնն առանց հոգեւորների, ինչ է քո եկեղեցին առանց սպասաւորների:

—Այո, մի կարծ միջոց փնտր մեծ կը լինի, պարասխանեց երէցը, ժողովուրդը կը սառչի իր աթոռից և իր տուրքը կը կտրի. աթոռի ձրիակեր պաշտօնեաները քիչ-քիչ կը վերջանան ու մի առ ժամանակ ամէն շարժում կարծես կանգ կառնի, բայց հոգ չէ, վատերը կը վերջանան, լաւերը կը շարունան և ամէն բան նորից կարգի կընկնի:

—Իսկ շու քեզ որոնց կարգումն ես շնում:

—Ե՛, բնրանիցս Դուրս գաց, քամին տանի, լաւերը շուր գլուխ կը բարձրացնեն, ես օր ծերութեան կամ կսկսեմ օձի պէս հին շապիկս նորոգել, որ էս հասակումս, աչքովդ էլ տեսնես՝ մի՛ հաւատալ, կամ թէ չէ սրտածաք կը լինիմ «ի գոգն Արբահամու» կերթամ և կամ փաստափուսէս կը քաշեմ, Կէրպէրութիւնին «Հոգոցն հանգուցելոց» կասեմ, օրական էնքան կը կոնձեմ, որ ոչ աչք բացանեմ, ոչ պաշտօն կատարեմ, ոչ ժողովրդին դաշթակշուրութեան պարծառ լինիմ: Վարակը մի կողմը, պարոն, մեր նմաններն այսուհետեւ

աւելորդ են, աշխարհն օր ըստ օրէ լուսաւորւում է, Աստուծով եկող նոր սերունդը կը քննի չարիքի էական պատճառներն և իր եկեղեցուն կը նուիրի անձնանուէր պաշտօնեաներ, որոնք նոր շունչ, նոր ոգի կը թափանցեն ժողովրդի մէջ և կորցրածի կրկնապատկը չեւ կը բերեն:

— Էդքանը որ հասկանում ես, այ երէց, ընչի՞ ես ուրիշներին շատապարտում, աշխատիր ինքդ քեզ ազատ կացուցանել մեղադրանքներից և թող ուրիշներն էլ քեզանից օրինակ վերցնեն:

— Ձէ, սիրելիս, ես հաստատեմ ծառ եմ շառել, ինչպէս եկել եմ, էնպէս պիտի գնամ: Ի՞նչ ես ասում, պարոն, ախար ես հնց ուղղուեմ, ինձ պտտուիրում են չըհաս չըպսակել, իսկ իրանք այդ անլուծելի պսակաւորոջ ձեռքը մի կտոր թուղթ են տալիս երկուշաբաթից, ուղարկում ինձ՝ թէ պսակիր. ի՞նչ է՝ թէ կթել են. արձ, բարի մարդ, թէ կթելու էր՝ ես կը կթէի. իմ ոչխարը դու ընչի՞ իմ ձեռից խեցիր...

— Տէրտէր, փէրփէր, մի յետ մտիկ ցուր սարն ի վեր, գոչեց աներոջ քամակից եկող քահանայի փեսան:

— Ահ, քո խմած թանը քթերիցդ իջնի, յետ նայեց և բռնեց ցոյց տուեց քահանան Փալանթօքեանի գագաթից ցած նայող քրդին՝ մոռանալով իր երկարաբանութիւնը. հնց ես հիմի յետ շառնամ, զամ, զաւագ մնովս զուլիք երկու կէս անեմ, նայեցէք, նայեցէք, տեսէք հնց է ձեռքով անում, լսում էք՝ ձայն է տալիս, թէ ցնացէք. հապա չէ, քո հրամանին կապասկնք, չէ, էշ, քուրդ, չէ, մենք քո և ընկերներիդ ադամի մարդիկ չենք, մենք Սուլէյման բէգին փախցրինք իր երեսուն ձիաւորների հետ, դուք ի՞նչ էք, ում շունն էք, որ հինգ, տասը հոգւով համարձակուիք մեր առաջին կանգնիլ:

Սրտարև մեր ետեւից ընկնող քուրդը կանգնել էր սարի գլխին և դուռում:

— Գնացէք, մի՛ մնաք, շտապեցէք հասնել Ահմօ բէգի օջաւները:

— Տօ, կորի, ասում եմ, վախկոտ նապաստակ, նորից սպառնալիքներ արեց քահանան քրդի հասցէին, թէ չէ էս բոպէս կը բարձրանամ սարը, մի ձեռքով քեզ էլ, քո ձիուն էլ էնպէս կը հրեմ, որ

գլխի գլուխ՝ կընկնիս ընկերներդ ոտի տակն ու մեծ թիփէդ ականջդ կը մնայ:

— Գայլի ու այծի առակը գիտե՞ս, տէրտէր, գոչեցի ես:

— Մէջն ես ասում, որ այծը վերեւից՝ ապառաժ քարափի վրայից ապառնում է ներքեւից իրեն նայող քաղցած գայլին ու ասում.

— Խնչպէս ես յանդգնում վրաս նայել, կորիւր աչքիցս, թէ չէ ցած կը գամ, պոզս փորդ կը կոխեմ, աղիքդ կը թափեմ:— Ա՛խ, միայն չէ Դու ցած արի, կուգես այդ սիրունիկ մանր ոտքերովդ գլուխս տրորի, հառաչելով պատասխանել է գայլը:

— Զանազանութիւնն այսքան է, ասացի ես, որ այժմ գայլը վերեն է, այծը ներքեւ:

— Դիցուք՝ մօրուքով ես այծին ազգակից կը գամ, բայց քո արած համեմատութիւնով մի քիչ չափը մոռացար, էնպէս չէ, կէս հանաքով, կէս վշտացած պատասխանեց տէրտէրը:

— Ներողութիւն եմ խնդրում, տէր հայր, անշնորհ կատակիս համար, սիրտն ասաց քահանայի և լրջօրէն ասացի:

— Սակայն, տէրտէր, քուրդը մեզ երեւի մի լուրջ ասելիք ունէր, իսկ մենք շատ անքաղաքավարի դիմուեցանք:

— Մեռնի, լսողը չեմ, շեշտեց տէրտէրը, մինչև Ահմօ բէգի տանը փորիս կուղպը չըդնեմ (չըկշտանամ), ոտ փոխելու չեմ:

Ասաց տէրտէրն և ձիուն մտրակեց:

ԺԳ.

— Ո՞վ է ասածդ Ահմօ բէգը, տէր հայր:

— Ահմօ բէգը Ղարաբաղու կողմերի էլքէզիներից ամենից անուանին է:

Դեռ նրա ինչ պտուղ լինելը թողած՝ եթէ կամենաս, ես քեզ կարծօրէն տեղեկութիւն կը տամ ընդհանուր էլքէզիների մասին պատասխանեց տէրտէրը լրջութեամբ: Ես թէպէտ Ղարաբաղու մարդ չեմ, բայց լաւ ծանօթ եմ այնտեղից մեր կողմերը սար եկող թուրք էլաթի (համայնք) վարք ու բարքին, մանաւանդ այդ համայնքների գլխաւորներին շատ լաւ եմ ճանաչում, զատկուաջ կարմիր ձուլի նման բոլորին ապամովս եմ տուել, Դրանցից շատ քիչերը կը լինին, որ իմ հացի պռուկը կտրած չըլինին. աչքները

բռնի ու կուրացնի անաշուհաց շներին: Ներս են գալիս, հացդ ուտում, շուրս են գնում՝ շաշտիցը տաւարդ են քշում տանում:

Եւ տէրտէրն իմ կողմից հաճութիւն չստացած՝ շարունակեց.
— Ամէն ամառ մեր սարերը լցում են հազարաւոր շարաքաղցի անասնապահ սարւորներ: Մեր այս հսկայական լեռները, որ անծանօթի համար թւում են աւելորդ տեղ բռնող բարձրութիւնների, որոնք երկրագործութեան համար անպէտք են, անասնապահութեամբ պարապողների համար հարստութեան անհատնիւի աղբիւր են: Թէ ինչպիսիք են կերակրում իրանց հօտերը, ջոկերն ու նախիրները Ղարաբաղի անասնապահ թուրքերը, այդ շու ուրիշից կարող ես հարցնել, իսկ ամառը եթէ մեր սարերն իրանց արօտատեղեր չստեղծեցրած չլինէին, սովամահ կը սպրկէին:

Դեռ նոր դարնան բերանին՝ արեւոյ տեղերից ձիւնը հալուած է լինում, դեռ սեւ ընկած տեղերում կանաչի ծիլը չը քշած, արդէն Ղարաբաղի թուրք էլաթի ոչխարը գլուխը կախ, անցեալ տարուանից մնացած չորացած խոտերի փշրանքներն է ժողովում և և իր փորին կեր տալիս: Այդպիսով՝ ձիւնի ատփածանաբար լեռները բարձրանալու հետ՝ սարւորն էլ անբաժան դէպք վեր է յառաջ շարժւում: Անթաճանքներն ինչպէս էլ ցրտին դիմանում են. կին, ընտանիք, երեխայք կիսամերկ ու բոբիկ ողջ օրը բաց երկնքի տակ թափուած են. բացի մի-մի թաղիքի կամ մազագործ փալատէ վրանից՝ ոչինչ ծածկ չունին, որ արեւին ու անձրեւին, պատահում է, և ձիւնին՝ տակին կուչ գան:

Եւ միևնոյն վրանի տակն են և իրանց տնտեսական բոլոր պարագայքը՝ կաթ, մածուն, պանիր, իւղ, բուրդ բոլորը խառն ի խուռը լցուած է այնպեղ:

Գալիս տեղաւորւում են լեռների զանազան տեղերում որոշ համայնքներ իրանց էլքէզիններով (համայնքի զխաւոր): Վերջիններիս լիակատար իրաւունքն է կառավարելու իւր հսկողութեանն յանձնուած էլին, կամ համայնքին:

Սխալուած կը լինինք, եթէ կարծենք, թէ իշխանութեան տուած արտօնութիւնով, կամ ընտրողական սկզբունքի իրաւունքով էլքէզինները տիրում են համայնքին: Թէ ինչպէս է կազմակերպուել սկզբունքն այդ մի տեսակ ստորակարգական իշխանութիւնը, դժուար

է քննել, բայց արդէն այդ կարգը ժառանգականութեան տեղա-
կանութեամբ սրբազործուած է և համայնքն անորոշունջ հնազանդ
է իր պետի հրամանին, առանց նրա լիակատար տնօրինութեան՝
ինքնազուխ գործ չի բռնում և զլուխը կախ՝ իւր ունեցածից որոշ
մասն է հանում իւր նահապետի համար, որի անունով իւր հա-
մայնքը թէև ոչ օրինաւոր և հաստատուն ճանապարհով, բայց կոչ-
ւում և ճանաչում է։ Այսքանը չէ միայն, համայնքը պարծենում
է իր պետով և պարտաստ է իր գլխաւորի անունը բարձր պահելու,
կամ նրա գիրքն իրանց բնիհանուր հասարակութեան մէջ բարձ-
րացնելու համար արիւն թափելու։

Եւ թափում է նաւ Ահա ինչպէս։

Ու շարժութեան չառած երկրորդակարգ էլքէզիններին, առաջ-
նակարգ հոչակուածները միմեանց հետ դարաւոր ոխերիմ թշնա-
մութիւն են շարունակում։

Ինչպէս պարսկական շողքօրթութեան ենթակայ ժողովուրդ,
երանք՝ այդ մեծամեծները միմեանց հանդիպելիս արպաքուտ իրար
սիրաշահում են, անգամ միմեանց մօտ երթեկեկում և հիւրասի-
րում են, բայց չեն խնայիլ յաջող գէտքերում իրար արիւն խմել։
Սաթիւն անպակաս է, հերիք է, որ մէկ կամ միւս համայնքի
համար օրէնքով յարկացրած արօտարեղի վերայ գիպուածով երևաց
միւս համայնքի մի հար ոչխարը, կամ երկու երեխայ հակասակ
էլերից դաշտումն իրար հետ կոռեցին։

Մէկէլ էն կը տեսնես, որ երկու կողմի էլքէզինները զէնքերը
կապած, իրանց հպարտակ քաջերով յարձակում գործեցին միմեանց
վրայ ու կոտորեցին, մինչև որ մի կողմը յաղթող հանդիսանայ և
միւս կողմը խոնարհի։ Հոգ չէ, թէ երկու երեք հոգի Մահմադի
դրախտն են գնացել ու փասնաւոր մարդիկ վիրաւորուել են. չէ որ
պատուի կոիւ է, չէ որ էլքէզու անունի և իրաւունքի հետ իր
համայնքի նշանակութիւնն էլ բարձրանում է իրանց բնիհանուր
հասարակութեան շրջանում։ Եւ այս արիւնհեղութիւնները յաճա-
խակի կատարւում են առանց գիտնին մի ձայն կամ շշուկ հասց-
նելու։ Խօսք չունիմ, գուցէ մերձաւոր իշխանութեան սրտին պաշտօ-
նեաների ականջը լուր հասնում է, բայց նրանց հաշիւն է անցուկ
մոռանցուկ անել ու այդպիսով թէ իրանց զրպանը և թէ հարե-

ւան էլքէգու սիրտը շահել: Գառը, սեր, կարագ, մածուն, այս ամենը շատ շուրալի բաներ են:

Բացի իրար միս ուտելուց, ուրիշ շարերով նուիրագործուած և տոհմական տրիւնի հետ մէրուած սովորութիւններ էլ ունին էլքէգինները: Նրանք աւազակային խմբերի են հովանաւորում ու տեղն եկած ժամանակ՝ ինչպէս կեանքի փոփոխութիւն՝ իրանք էլ հետու չեն երբեմնապէս խմբապետութիւն անելուց:

Ի՞նչ փլաս, թէ մի գիշեր իր համայնքի կտրիճներն ետեւ քցած՝ Նոր-Բայազիդի գաւառի, կամ Սիսիանու վիճակի, կամ Նախիջևանի կողմերի շաշտումն արածող ոչխարի հօտը կամ գութանի եզները կը քշի, կամ Երասխն անց կը կենաց, Պարսից հողումը կը ծախի ու օր ցերեկով ազատ համարձակ կը դաց իր համայնքին գլուխ քաշելու և կամ ուղղակի գողացածը կը բերի կը խառնի իւր ապրանքին:

Ոչոք կասկած տանելու իրաւունք չունի, Սիւնեաց լեռներումն աւազակախմբերն անպակաս են. այս վերջին շէպքն էլ նրանց կը վերագրուի ու կանցնի:

Բայց այդ միայն պաշտօնական տեղերի ենթադրութիւնն է, և շատ հաւանական ենթադրութիւն. հազիւ չէ պատահել սահմանապահ շաղախներին կամ տեղական իշխանաւորներին կատաղի կռիւ մղել աւազակախմբերի հետ: Գիւղական խաղաղ ազգաբնակչութիւնները սակայն ենթադրութիւնների կարիք չունին. նրանք հաստատ գիտեն, թէ իրանց ապրանքն ո՞վ տարաւ. հոգ չէ, թէ իսկապէս աւազակախմբի արարք ևս է. գիւղացու փոյթն է լինում շտապով դիմել այս և այն էլքէգու ոտքը, նրանից իրաւունք ստանալ, մտնել նրա սեպհական կամ հէնց էլեւթի նախրի, հօտերի, ջոկերի մէջ, ընդունել իր սեպհական տանուլտուած ապրանքը, բերել կանգնացնել էլքէգու աչքի առջև, սակարկութիւն անել, արժողութեան կէս կամ քառորդ գինը վճարել և իւր անասուններն առաջ վարել ու տանել:

Եւ ի՞նչ կարծիք, որ այսպիսի խելօքների արածն աւելի խոհեմութիւն և շահաւէտ է, քան մի քանի շտապակազուխ սնապարծների, որոնք կը փորձեն իշխանութեան իրաւամբ յետ բերել իրանց կորցրածը, և մենք կաւելացնենք՝ յաւիտեան կորցրածը:

Էսպիսի որսաճանդութեան շէպքում՝ որսկանները կրօնակցու-

Թեան կամ ազգակցութեան խտրութիւն չապ սակաւ են անում և եթէ առհասարակ թուրք զիւղերի ապրանքին քիչ են մօտենում, այդ թուրքերից կրած երկիւշն է և ոչ հաւատարկութիւնը:

Թուրք զիւղացիներից շատ անգամ կողոպտողներն իրանք են տուժում. ձեռաց զինավառում են զեղջուկ թուրքերն և կռիւ մղում իրանց ապրանքին շիպչողների հետ: Ձեռ գտնիլ մի զիւղացի, թէ կուզ շառն աղքատ թուրք, որ տանը մի քանի կտոր զէնք չը պահէ. քաղցած մնում են ու նախ զէնքի համար են փող տնտեսում. շաշոյնը հօ ամենքի կողքից կախ անբաժան ընկերն է՝ հար. կաւոր ժամանակ փրօշը պէտք գալու:

— Խելացի գործ, բացականչեցի ես:

— Բայց հիմա հարցրու քո ազգակիցներից, քանիսի՞ տանը մի հար ժանգոտ զէնք կը գտնես. այն էլ միայն Դարալագեազի ժողովրդի մէջ: Ի հարկէ, խօսքս Սիսիանու և առհասարակ Ղարաքաշի քաջասիրտ հայերի համար չէ, որոնք զէնքն իրանց հարազատ որդոց ու եղբայրների պէս են սիրում: Ես ակնարկում եմ ալստեղ մեր հիւսիսային հարևանների՝ Գեղարքունցի հայերին, որոնց զէնքը միայն զերանդին ու մանգալն է՝ հունձ անելու համար. տնաշէնների վառելանիւթն անասնոց աղբն է, գոնէ փայտ վառէին, որ մի մի կացին պահէին, որով տեղն եկած ժամանակ՝ իրար զուլի ճղելու սպառնալիքներ անէին: Ի հարկէ, շառն կապակ է արածս, թէ էէ հայ ու արիւն. լսուած բան է:

— Ընչո՞ւ, մեր փրկիչների մեծամասնութիւնն ինքդ չէիր ասում, որ հայ են:

— Սուլէյման բէգին փախցնողների մասին է խօսքդ:

— Այո:

— Հր՛, ժպտաց տէրտէրը, հազարաւոր ինձպէս հայեր թող մատաղ գնան նրանց միջի մի թզաչափ լշար տղային, որին շու չըգիտեմ, բայց ես Յունոն կարծեցի, և հասպատ կարող եմ տեսլ, որ նա էն զառան մորթու մէջ...

— Առիւծն էր:

— Առիւծն էր, այո, բայց ինչ արած, հազարաւորների մէջ մէկ մատա խուփ, Աստուած Յունոյի կռտնը կենայ (օգնական լինի), Յունոն ինչպէս ասացի, մի առիւծ է՝ ոչխարից կամ կովից ծնած. Յունոյի

սրբոյնութեանն են պարգտական էս կողմերի հացերը, որ նրա լոջս ընկած օրից՝ ոչ մի գիւղի հաւ փոշի վնաս չի շիւղել, Յունօյի ահն է, որ Ղարաթաղի կողմերից եկած, մեր աշխարհը քար ու քանդ աւերող արեւելաւորներին ծակերն է կոխել ու աւազակութիւնները պահասել են. աչո՛, Սուլէյման բէգի ճանդից մեզ ազատողը Յունօն էր, ու իր մարդիկն էին, թէ չէ Սուլէյման բէգը քո գլխիդ Փրօֆրօացող մի դադ կտաւից վախեցողը չէր: Հնա՛, հնա՛, Յունօն էր, անպարտաւոր. Յունօն էր, շեշտեց տէրտէրը:

— Եւ շնոր էլ լաւ է անում Յունօն, ասացի ես, խոտորնակին խոտորնակ, մինչեւ երբ պիտի հաչը թուրքի ձեռքին մուկը դառնայ:

— Ի՞նչ անես, որ երկարապէս չի լինելու Յունօյի ասպարէզը, նկատեց քահանան, իր կորիճութիւնի հետ եթէ փոքր ինչ էլ խելօքութիւն ու հեռաբնութիւն ունենար, նպատակին հասած կը լինէր: Անիծած թուրք աւազակներն աւելի վտարահեռ գործ չնում իրանց արհեստը, քան թէ ես իմ քահանայութիւնը: Ընչո՛ւ. Որովհետեւ կողոպտածից անխնայ բաժին են հանում էն մարդկանցը, որոնց ձեռքին է իրանց վիճակը: Նիցո՛ւք՝ շատ էլ խտրել պատուիրած է վերելից՝ ամէն հնարք գործ շնելու, աւազակութիւնը վերջացնելու և խեղճ ժողովրդին տէր ու տիրեկանութիւն անելու, բաց ինչպէս է կապարուճ էդ սուրբ պարգտականութիւնը: Են ռօ խելքն աղ ու հացի հետ՝ ի՞նչ մարդը կը լինի, որ իր հացին քացով կը սաչ ու իր ծոցը սուգացնողի ճանապարհը կը փակի: Ի՞նչ կայ, ռօ է համբաւը տեղ հասցնողը: Օրինակ՝ լուր ստացար, թէ այս ինչ գիւղի կամ մարդի պաւարը տարել են. ձիաւորուիր, հարիւր ձիաւոր քամակիցդ քցիր, մի քանի ժամ չօլերը չափիր ու արի արդարացիր, թէ հինգ օր հինգ գիշեր քունդ կտրել ես ու չես գտել աւազակներին, կամ թէ հանդիպել ես, հետները գէնքի ես բռնուել, մի երկուսին վիրաւորել ես և տեղի անյարմարութիւնից, կամ ուրիշ պատճառներից ստիպուած ես եղել ձեռքից բաց թողնել:

— Իսկ Յունօն, հարցրի ես.

— Յունօն կոպիտ հայութիւն է անում: Եւ այդ պարճառով Յունօն աչքի փուշ է դառել երկրի վրայ աչք ունեցողների համար. իսկ չիմար կը լինի էն մարդը, ով փուշը կը թողայ իր աչքումը ցցուած և չի աշխատիլ հանելու կրակ տալ: Սրի ես քեզ հաստատ

խօսք տամ, որ Յունոցի ասպարէզը շատ կարճ կը լինի. մի ամսից, մի տարուց կը լսուի, որ քո Յունօն Սիրիոյի ճանապարհին է, թէև նրա մեղքն այսքան է միայն, որ ժողովրդի արիւնը ծծողների արիւնն է խմում... Ե՛հ, պարոն, ի՞նչ եմ երկու ժամ գլխացաւանք տալիս քեզ, յոգեոց քաշեց քահանան. քեզ էլ, ի՞նչ էլ, աշխարհքին էլ էս բաները յայտնի են, էսպէս եկել է, էսպէս էլ գնալու է. Լաւն աչն է՝ վերջ տանք, մօտենում ենք ահա Ահմօ բէգի օբաներին (վրանների խումբ), ձեւացրու՝ որպէս թէ ոչինչ չըզկտես և ինչպէս ես գործը կը տանեմ շու աշնպէս քեզ պահիր:

— Բայց շու իմ գլխաւոր հարցին պատասխան չըտուիր, ա՛յ երէց, և միայն ճոռոմաբանութիւնների կծիկը յիտ տուիր. ես քեզ հարցրի Ահմօ բէգի անձնաւորութեան մասին:

— Այդ հարցմունքին ես մի խօսքով պատասխան կը տամ: Ահմօ բէգը բոլոր էլբէգիների ամբողջացած գումարն է. Նա միակ մարդն է, որի մնի վրայ ոչ մի էլբէգու ապամը չի գործում, ուստի և ամէնքից հաւասարապէս յարգուած է: Միակ նրա աչքի գրողն իր մօտիկ հարեան Պարալագեագիների էլբաշի Նասիր բէգն է. իսկ այդ արգելք չի լինիլ մեզ այսօր Ահմօ բէգի մօտ աիրալիր հիւրընկալութիւն գտնելու: Այդ չարկութիւնը ընդհանուր է բոլոր էլբէգիների համար: Պուրսը մարդի արիւն խմող լեռնական համայնքների այդ պետերն իրանց վրանի ներքոյ չափազանց հիւրասէր և քաղցր են, մանաւանդ՝ եթէ իրանց հիւրը հրամանոցդ պէս իշխանաւոր և իրաւունքի տէր անձն լինի:

— Ի՞նչ կապ ունի իմ պաշտօնս Ահմօ բէգի կենցաղավարութեան և վաշխած իրաւունքների հետ, զարմացած հարց տուի տէրտէրին:

— Ա՛յ, շուտով կը տեսնես, որ ունի. թէ յոյսս հաստատ է, որ շերտ չաջողութեամբ պիտի կատարես:

Բայց բաւական է, այսքանը միտդ պահիր, որ Ահմօ բէգն իմ մօտ ծանօթն է ու բարեկամը, և ահա ինքն իր ծեր տեղով՝ իր ոտովն է մեզ գիմաւորում, ասաց տէրտէրն և ձիու գլուխն ուղղեց շէպ սպիրակամօրուս, բարձրահասակ, բայց ծերութիւնից փոքր ինչ կուացած էլբէգին:

ԺԴ.

Պշտ երեսով, մանր, կապոյտ աչքերով մի կայտառ, մօրուքը հինա գրած ալետր արագ-արագ շրայում էր գէպի մեզ:

Նա թեթեօրէն գլուխ տուեց ինձ և ժպտալով քահանայի երեսին, կամենում էր թեքուել նրա կողմը:

— Դէպի թօրփաղ-երանա՛լը, գէպի թօրփաղ-երանա՛լը, յօնքերը ցած թողեց և լուրջ գէմք առած՝ պատկառանքով ձեռքով իմ կողմը ցոյց տուեց տէրտէրը թուրք էլըէգուն. գլուխ տուր, լաւ պատիւ տուր. երկու քայլաչափ յետ մնալով ինձանից, ձայնը կոկորդի մէջ խեղճած՝ փսփսոց նա: Հասկացիր, ամեն բան սրա իրաւանց տակ է, սրանից է կախուած:

Ահմօ բէգը գոյնը տուեց. նա կանգնեց և ամենայն ակնածութեամբ խոր գլուխ տուեց ինձ:

— Ինքը շատ խիստ մարդ է, թօրփաղ-երանալիների գլխաւորն է, բայց իմ լաւ բարեկամն է, քո խաթեր եմ հետը ձի նստել, եկել, ականջս է ընկնում ետեւիցս քահանայի փսփսոցը Ահմօ բէգին ուղղած:

— Շուտ, մի ուշանաք, մանուկներ, մետաքսեալ վրանը տնկեցէք, դառը մորթեցէք, երեսը շրջելով գէպի իւր ետեւից եկող տանաւոր հպատակները, տնօրինեց Ահմօ բէգն և մօտ վազեց՝ ձիուս սանձը բռնեց և յառաջ քաշելով՝ գոչեց:

— Աստուած երկար կեանք տայ մեր թօրփաղ-երանալին, մեր գլխի, մեր աչքի վրայ է շնորհ բերել:

Տեղական կեանքին անծանօթ մի անձնաւորութիւն ոչինչ չէր հասկանալ անշուշտ քահանայի խորհրդաւոր խօսքերից, իսկ ես և Ահմօ բէգն իսկոյն երկուսս էլ մեր շերերի մէջ մտանք:

Քահանան ինձ ներկայացրեց իբրեւ թօրփաղ-երանալ, կամ հայերէն՝ հողային զենեալ. ուրիշ խօսքով՝ պետական կալուածների լիազօր տեսուչ, իսկ Ահմօ բէգն ըմբռնեց, որ^ա իմն է լիուլի իրաւունքը՝ կամ կը թողնեմ խորաւէտ արօրատեղին իւր ձեռքին, կամ թէ կը խլեմ և կը ջանձնեմ ուրիշ համայնքի՝ հովանաւորելով իւր հաւառակորդին՝ նորա նուիրած մի քանի քրդի կարպիսներով:

Ժողովրդական լեզուում՝ քրդի կարպիս նշանակում է հարիւր-

րուրիանոց թշխաւորամ: Մեծամեծ հօտերի և նախիրների տէր
սար գնացող էլբէգիներն իրանց համայնքի միջից անտեսում են մի
քանի այգալիսի կարպիտներ կամ փալաններ՝ թօրփանդ-երանալի
ոտքի տակ փռելու համար: Այդ քրդի կարպիտների շնորհիւ՝ չօփ-
քաշի, սաքալախօ, կամ խոտազին կոչուած արքունի վճարքի քա-
նակը կիսով չափ շատ անգամ պակասում է. տասը հազար ոչխար
ու հինգ հազար տսւար ունիս համայնքիդ սեպականութիւն, մի
քրդի կարպիտ վրաները փռիր ու կը շառնայ կիսով չափ, որի հետ
և վճարքը կը կիսուի: Շատ սովորական մի երևոյթ. Վաշառքը
մոլթը տեղը լոյս է տալիս ասում է առածը:

— Բարի տեսութիւն, քիթս երկու գազ վեր քաշած՝ ծանրա-
գօգոթ գլուխս տմբացրի ես Ահմօ բէգի մինչև ծունկը անընդհատ
կրկնուող խոնարհ երկրպագութիւններին իբրև պատասխան:

Երեք վիթխարի հսկաներ՝ ուղտի բրդէ, նրբագործ, թանգազին
չուխանները հագած՝ շուրջ բոլորեցին: Ինձ՝ նոր կանգնացրած, կեր-
պասազարդ վրանի առաջին և պատկառելի ակնածութեամբ՝ նրան-
ցից մէկը ձիուս սանձը բռնեց, երկրորդն աստանդակը, իսկ երրորդը
թևս մտաւ ու ինձ իջեցրեց:

— Հրամանոցդ ծառաները — իմ որդիքս են, համեստ ժպիտով
ներկայացրեց կտրիճներին ծերունի տոհմապետը:

— Ատուած քեզ բաշխի, շնորհ արի ես պատասխանելու հիւր-
ընկալ տան տիրոջը և մտայ գորգերով, բարձերով ու մահիճներով
զարդարած վրանի ներքոյ ու ձգուեցի փափուկ թաւշապատ մահ-
ճի վրայ:

— Երեսնայք, ի՞նչ էք շանդաշում, գոչեց վրանի շուրսը Ահմօ
բէգը, շնոր, գնուր մորթեցէք, ամենից դէր ու մտոյ, ճակատը
ծաղիկ գնուր, ձեռաց մի խորոված արէք, մինչև ճաշը հասնելը,
երանալը քաղցած կը լինի:

— Ահմօ բէգ, տէրտէր, ներս հրամայեցէք, բարհաճեցի կան-
չել ես:

Նախ քահանան և ապա էլբէգին ամենայն պատկառանքով
ներս մտան, տէրտէրը ձեռքերը խաչեց կրծքին ու ցցուեց, իսկ
Ահմօ բէգը քահանայիցն երկու քայլ յետ կանգնած՝ երեք անգամ
գլուխ տալուց յետոյ՝ ասաց.

— Բարեւ՝ ես եկել, մեր աչքին, մեր գլխին վրայ ես եկել
 — Տէր հայր, նստիր, դարձայ քահանային հայերէն և ցոյց
 տուի ինձանից բաւականին հեռու պատրաստած տիղը, իսկ Ահմ
 բէգին ասացի. հրամէ նստիր, ծեր մարդ ես, հօրս տեղն ես, ջա-
 հէշները թող կանգնեն, ֆլաս չունի, մենք էլ մեր մեծաւորների
 առաջին ժամերով փայտի նման անշարժ ցցուած ենք մնում:

— Աստուած քեզ կեանք տայ, երանա՛լ, պատասխանեց ծե-
 րունին և հեռուէ՛ր՝ վրանի դրան մօտ՝ ծնկների վրայ չոքելով,
 դարձաւ դէպի վրանի դուռը սպասող իւր որդիքն ու անխօս, ձեռ-
 քերի ու մատների շարժումով, հրամայեց շտապել դուռը չորթել,
 խորովել և բերել: Ապա բարձր ձայնով նոյն հրամանը կրկնեց.

— Շնոր, գլխով արեց էլբէգին որդոցը, երանալը քաղցած
 կը լինի:

— Քաղցած լինելով՝ քաղցած ենք, միջամտեցի ես, բայց
 խնդրեմ՝ դուռը չը մորթել, Աստուծոյ տուածից՝ ինչ կը լինի, բա-
 ւական է. ես գիտեմ՝ քո տունդ «փեյշլամբար» Սբրահամի շէն
 օջաղն է, կաթը, մածուն, պանիր, կարագ անպատճառ կը գտնուի,
 խտնու՛մ քոյրերս՝ իրանց ծերունի գլխի տիրոջ համար, որ հրա-
 մանքդ ես, չարածձի երեխաների բերանից թագցրած կը լինին
 անուշ սեր ու կարագը. ձուն ու իւղն էլ, փնփն Աստուծոյ, շատ է.
 Աստուծու տուածից էնքան ոչխար ու տաւար ունիք, որ հաշիւը
 կորցրել էք, հաւեր էլ՝ հարիւրներով տեսայ դուռը քջուջ անելիս,
 ձուաձեղն իմ սիրած կերակուրն է, հազար գառանփուլի հեղ չեմ
 փոխիլ. կը վայելենք, կը հաճախանանք ու ճանապարհ կընկնենք:

— Ասածիդ չափ շատ չեն մեր անասունները, տէր իմ, հրա-
 մանոցդ սխալ են հասկացրել մեր թշնամիքը, ըմբռնեց խկոյն իմ
 ակնարկս Ահմ բէգը, այս գարուն էլ՝ տաւարի մէջ ղաքաղ (հոր-
 բուլ) կար, կէսը կոտորուեց, բաց փառք ստեղծող Աստուծն, մի
 կտոր ցամաք հաց կը գտնուի՝ որ դու կշտանաս: Խնդրում եմ, եւա-
 նա՛լ, մեր գլխի տէրը, խօսքդ չեմ առնես, այսօր գնալդ մպրկցդ
 հանես, էս գիշեր՝ ծառայիդ տանը դու թանգագին հիւր ես, մի

¹ Քաղաքավարական քոյր խօսքը ժողովրդի լեզուում նշանակում է
 կանացի սեռ:

լաւ քէֆ կանենք, կը պառկես, ջարդուած անշամներիդ հանգըս-
տութիւն կը տաս ու էգուց՝ բարի լուսի հետ՝ ես կը զրկուեմ լու-
սաւոր ու պաշտօն տեսութիւնիցդ:

—Այդ մասին չեմք կը խօսենք, Ահմօ բէգ, դու գեռ իմ մի
քանի հարցին պատասխան տուր. — Իրքան է քո համայնքի թիւը,
տան զլուս՝ միջին թուով հաշուած՝ քանի ոչխար, ձի և տաւար
կրնկնի, որքան խոտագին էք տալիս մեր կողմից ուղարկուած աս-
տիճանաւորներին, նրանք հօ ձեզ չեն նեղացնում, մէջ տեղը կաշառ
հօ չի խաղում:

—Տեսնում եմ, որ իմ թշնամիքս հրամանոցդ շատ զլխացա-
ւանք են տուել, *երանա՛լ*, իմ հացը կերել են, եկել քո առաջին
եփեկիցս սուր-սուր լուրեր են հաղորդել: Ինչ որ է տուել համայնք,
անունս է հռչակուել, թէ չէ մեր էլքէզինները մէջն ինձանից աղ-
քափը չըկաց, հինգ, տասը տուն աղքատ ու տղոր ժողովուրդ է
այս ձորակումը կուէ եկած, ամէն մէկը քսանի շափ, դայլի ձեռքից
խած, լըար ոչխար ունի, մի երկու, ոսկրներն երևացող, կով է պա-
հում, որ իրանց երեխէքանց բերանը հազիւ է թացացնում: խոտա-
զինն է՛լ Աստուած հրամանոցդ կեանքն երկար անի, ինչքան ձեր
ծառայողներին կամքն ուզում է՝ տալիս ենք, նրանց՝ բաւականաց-
նում ենք, ճանապարհ ենք շնում: *խեղճերը՝* քիչ է մնում՝ մերոնց
խեղճութիւնը տեսնելով՝ իրանց քսակից մի քանի կոպէկ հանեն,
մեր մարդկանցը բաշխեն, և, ոչ թէ կաշառք առնեն: Ստաֆուտուլ-
լա (քաւ լիցի), ես 75 ձմեռ ամառի՝ զլխով անցկացած մարդ եմ,
50 տարի է մօրուք եմ պահում, երկու անգամ Հաջն եմ զնացել,
միւրուքս Փէյղամբարի դրան շեմքին եմ քսել ու ոչ մի ղուլլուղի
մարդի չեմ պատահել, որ գաց ու աչքը մեր գրպանին քցի, մեզա-
նից կաշառք վերցնի: Կը բաշխես, *երանա՛լ*, զլխիդ շուրքան, էն-
պիսի աչքածակերին ես իմ ծածկի տակ չեմ թողնիլ:

—Ես շատ լաւ եմ ճանաչում մեր ծառայողներին, ապահովաց-
րի Ահմօ բէգին, նրանք իրանց վեսս կը տան՝ ուրիշի ձեռքի աչք
չեն տնկել, բաց ընչի՛ չէ, ինչ վեսս ունի՝ եթէ նրանք ձեզ լա-
ւութիւն անելիս՝ դուք էլ ձեր կողմից քաղաքավարի գործուէք, մի
թեթեւ պարգևով շնորհակալութիւն անէք: մի՞ թէ արժանի չի մար-
դիկը նեղութիւն են քաշում, արեւ, անձրեւի տակ են ընկնում, ձիու-

ոտքերն են պայտել տալիս, մե՞ղք կը լինի միթէ որ, օրինակ՝ հէնց հրամանքէ, Ահմօ բէգ, մի ձիու պայտի գին քեզանից առաջները շնէիր: Ի՞նչ կաջ որ, փանօք Աստու, քո համայնքի բռնած ձորակումն երկու Քիֆլիսի չափ քաշաք կը շինուի, ոչխարներից հօտերի ծալը փալանթօքեանի գլուխն է հասել, բացի շաշտերում արածող ջոկերը՝ ամէն մի վրանի առաջ չորս հինգ ալոը նժոյգ է կապած, սեւտաւարի հաշիւն էլ ինքէ պահիր, թիւն իմ գլխիցս թռել է. մեր ծառայողները հաշիւը մեզ ներկայացնում են, բայց ես որ մէկի համարքը միտքս պահէի: Ուղիղ չեմ ասում, Ահմօ բէգ, ծառայութիւնի մարդկանց սիրտը շահած պահէն երկու կողմից էլ օգուտ է, թէ ֆնաս:

— Ընչի՞ չէ, երանա՛լ, մեր պարտքն է մեր մեծերին պատիւ տալն և տալիս ենք ու կըրտանք: Հիմի քո բարի ոտքը մեր գլխին շնելու շնորհքն ես արեւ, եթէ ինձ ու Կունս բաղդաւորացես, գիշերս ծառայից հիւր մնաս, մի՞թէ մենք էլ ենք, հացակեր չենք. մեր պարտքը մի՞թէ չենք ճանաչիլ: Մենք քաղցած կը մնանք ու մեզ համար գիշեր ու ցերեկ անհանգիստ լինողին մեր ծառայութիւնը կանենք: Բայց, նորից ասում եմ, երանա՛լ, թշնամիքս քեզ սխալ են հասկացրել, իմ համայնքը Ղարաբաղի կողմից եկած էլնըից ամենայն տիպից քիչ է. էպան վրանը որ քո բարի աչքովդ տեսնում ես, մեծ մասը շատարկ են, թշնամու աչքը արաքացնելու համար ենք տնկուել: Ի՞նչ անենք, չորս կողմերս հարամկեր աւազակներով լիքն է, եթէ իմանան որ մենք քչուոր ենք, մի գիշեր կը շրջապատեն, բոլորիս սուրը կը քաշեն, ունեցած չունեցածներս կը տանեն:

Եւ ամէնը թողնենք, երանա՛լ, շու ինձ խօսք Կունս, որ էս գիշեր մեզ հիւր մնաս, թէ չէ որ գնաս, իմացիր, որ խանչալն առար, քո ձեռով սիրտս ծակեցիր, խօսքը կարճեց Ահմօ բէգը:

— Ինձ համար մեծ ուրախութիւն է քո այս պատուական վրանի տակ հինգ օրէն փոխարէն՝ Կասն օր բարեկամութիւնդ վայելել, և շրանից աւելի մեծ պարգև չի լինիլ, որովհետեւ ես կեանքիս մէջ բացի սէր ու սոհըաթից՝ մի չուի պարգև անունով ստացած չըկամ և չեմ էլ ստանալ, ու ով էլ կը յանդգնի մի այգտիսի բան ինձ առաջարկել, ես նրա Կասն հիմքը քամուն կը Կամ, միամտեցրի իմ կողմից Ահմօ բէգին, միայն ներիր, որ չեմ կարող գիշերս մնալ, և

եթէ իմանաս, որ իմ մի ժամաչափ ուշանալու համար մեր Սարդարը (կուսակալ) սառն երես ցոյց կըտայ ինձ, կարծեմ ինքէ կը սփռուիս այս րոպէին մի կտոր ցամաք հացով փորս կշտացնեմ ու ձի հնձնիմ։ Մեր ողորմած սարդարի հրամանով՝ ես երեք օրից իր առջին, իր ղուլլուղին կանգնած պիտի լինիմ, պիտի հաշիւ տամ իրան, թէ Ղարաբաղի, Գեանջու, Նախիջևանի, Երևանի գաւառներումը որտեղ, ինչ համայնք է սար գնացել, ամէն մի էլքաշի իր պատուին վայել յարգուած է մեր աստիճանաւորների կողմից, թէ այդ էլքէզիներէց որն է իրան լաւ պահում, որոնք են աւագակներին իրանց տներում պաշտպանում։ Ես հաստատ գիտեմ, Ահմեմ բէգ, որ շու հարամիկը էլքէզիների ընկերը չես, դրա համար շատերին թողած՝ եկաց քո տանդ իմ տան պէս մի երկու ժամ հանգստանալու և գնալու։

— Մեր թորփաղերանային էս զիշեր քեզ մօտ չի կարող մնալ, սփռուեց, ի մեծ ցաւ իւր սրտի, իւր կողմից միջամտել և մեծաբանել տէրտէրը։ Գեղարքունու զաւառի Գեօղալշարայ գիւղի տանուտէրին թէլլուգրաֆով սարդարից հրաման է գնացել, որ էս գիշեր իրանց գիւղումը սրա հրամանոց համար տեղ պատրաստի, երկու օր Գեօղալշարումը սրան սպասում է Նոր բայազիդի զաւառապետը, որ սրան տանի հասցնի Գեանջու հողն ու յետոյ շառնայ։ Մեղքս ինչ թագցնեմ, ես էլ ուրախ չեմ, որ զիշերս ես ու շու միայնակ պիտի էս վրանի տակ սէր ու սոհրալթ անենք, Ահմեմ բէգ, բայց որ վերեւից հրամանն էսպէս է, կարող ենք հակառակիլ։ Լաւն էն է՝ նրելաններին (տղայոցը) հրամայես՝ շուտով սրան հաց ու պացնեն, տանուտէրիդ էլ պատուիրի, որ 40 կորիճ սպառազինուած ձիաւոր պատրաստի, մեր թորփաղերանային տանեն, անվտանգ ճանապարհ շենն։

— Բալի՛, քալի՛, (այո՛, այո՛)։ Իրաւունքը մեր երանալինն է, թող շեռ մի կտոր հաց անուշ անի՝ յետոյ կը մրածենք, պատասխանեց Ահմեմ բէգն և կերակուրներով լիքը պղնձէ մեծ ափսէն հրամայեց շենլ մէջ տեղ։

Ես պարսիկ խաների ու մեծամեծ բէգերի տներում շատ եմ հիւրասիրուել։ Նոյն և մի պղնձէ խոր ափսէով են կերակուրները մօտ բերում։ Մէջ տեղը մեծ սինիով շրջուած է լինում փլաւը, իսկ

շուրջը մանր պնակներով 7--10 պեսակ մսեղէն ու թռչնեղէն իւղալի կերակուրներ: Ահմօ բէգինը առաջիններէց նրանով էր որոշուում, որ մէջտեղի մեծ սինդու մէջ փլաւի տեղ՝ պարտական հասարակ ձուածեղ էր, իսկ շուրջը կարագ, մածուն, սեր, կաթն ու ժածիկ: Մի առանձին սինու մէջ էլ շրուած էր թիթեղէ բովի վրայ ձեռաց թխուած անթ(սեմ) խոր (անխմոր) բաղարջ — լաւաշ:

Տէրութիւն խօսքերից ես հասկացայ, որ ինքը միտք չունի ինձ ուղեկցելու և միջոցաւ ուրախացայ:

— Համարձակութիւն չը լինի, Երանա՛ւ, Դարձաւ ինձ սեղանի վրայ Ահմօ բէգը, ինչ է պարծառը, որ քեզ հետ 30, 40, 100 ձիաւոր չը կան ճանապարհ շնորհներ ու երկու երեք հոգով հասարակ մարդի պէս ես սարերը չափովորում:

Շատ պարզ էր, որ Ահմօ բէգը երկմտում էր իմ թորփաղեւրանալովընան վրայ, ինչպէս որ իսկ էր, և ուզում էր խճճել ինձ խօսքերով ու խնայողակիւ. բայց խեղճ էլքէզին չը գիտէր, թէ իւր Դիմացի մարդը հազար տաշտ ու մաշերից հաց ուտելով՝ աշտ պէս չնչին հարցերի մէջ շփոթուողը չէ:

— Իրա պարծառն ես միայն մի մարդի եմ մինչև օրս յայտնել, ասացի խորհրդաւոր զգուշութեամբ. աշտ մէկը մեր տէրութիւն է, որ ինչպէս հայի հոգւոր հայրը, պարտական է խտրովանք պահելու. երկրորդ մարդը Դու ես, Ահմօ բէգ, որից ուզում եմ չը թաքցնել: Ծեր մարդ ես, քո անունդ սարողարի Դուռն է հասել, մեր հօր տեղն ես, կասեմ, բայց առաջուց զգուշացնում եմ, որ էս գաղտնիքը քո մէջդ մեռնի, որդիդ ու կանայքդ էլ չը պիտի իմանան, թէ չէ գործդ վատ կերթայ:

— Ղուլը իր հետ գերեզման կը տանի էդ գաղտնիքը, զլուխ իջնցրեց Ահմօ բէգն և աչքով նշան տուեց վրանի Դրան առաջին ժողովուած բազմութեանը հեռու քաշուել:

— Ուրեմն իմացիր, կամաց քչփչացի ես, սարողարի ականջն է հասել, որ Ղարաբաղի կողմից եկած երեք չորս խումբ աւազակներ, որոնք բոլորն էլ մուսուլման են, բայց ոչ քեզ պէս ազնիւ մուսուլմաններ, շարունակ կողոպտութիւններ են անում Դարալագեթի ու Նոր-Բայազետի կողմերում և սպանութիւններ են կատարում: Ես հրաման ունիմ՝ քիչ մարդով էս սարերը պարտել, որպէս զի աւա-

զականերն ինձանից չը քաշուեն ու չը թագնուեն, ու ես գնամ տե-
աածներս տեղումը յայտնեմ:

Հիմի քեզ ասում եմ, որ օրն էս օր, իմ աչքովս տեսայ՝ Փա-
լանթօքեանի միւս երեսին Սուլէյման բէգին 15 ձիաւորով:

—Քո աչքին քիչ երևացին, ընդհարեց տէրտէրը, 30, 40 էլ
ասես, սխալուած չեա լինիլ:

—Այդ միւսնոյն է, շարունակեցի ես, իսկութիւնն այս է, որ
աւազակամբեր կան և ազատ շրջում են, և ես չը գիտեմ՝ Սուլէյ-
ման բէգն ինձանից քաշուեց, չուզեցաւ մօտենալ, թէ՞ սարի արեւ-
մտեան կողմից յանկարծ երևացող սասը ձիաւորից...

—Ահմօ բէգը մերն է, երանալ, Դարձեալ մէջ մտաւ տէրտէրը.
ընչո՞ւ ես 20, 30 ձիաւորը սասը շինում, չը տեսար մըջինի քար-
վանի պէս քանիսն էին իրար ետեւից ձորի միջից Դուրս գալիս,
Դեռ յորանն ու հնգից շատ կը լինէին, որ մեր ետեւից ընկան ու
չը հասան:

—Այո, սուտ չէ խօսքդ, տէր հայր, երևի շատ էին և միայն
մէկը սարի գլխից մեզ, չը գիտեմ, ի՞նչ էր ասում, երբ մենք սա-
րից վաղուց իջել էինք և մօտ էինք Ահմօ բէգի համայնքին, ար-
դարացրի ես քահանայի խօսքն և Դարձայ Ահմօ բէգին. հիմա
ի՞նչ ես խորհուրդ տալիս, սիրելի Ահմօ բէգ, սարդարին ի՞նչ համ-
բաւ տանիմ, էսքան թուրք աւազակաւմբերը սրտեղ են ապրում, սր
էլքէզինների մօտ են պաշտպանութիւն գտնում:

—Ստաֆուռուլլա՛, ողորմած երանալ, մօրուքը բռնն անե-
լով՝ ասաց Ահմօ բէգը, իմ սպիտակ մօրուքս ոչ արժանանայ յրախ-
տի լուսին, եթէ ես սուտ ասեմ. տեսած աւազակներիդ ոչ մէկը
մոստուլման չի եղել. Գեօգէիցի Յունօն է, որ մէկի փոխարէն սասը
խումբ է պահում ու էս աշխարհը տակն ու վրայ է արել: Երկու-
շաբաթ չի լինիլ՝ իմ համայնքից հարիւր, երկու հարիւր էնպէս
գէր ու մաշի տաւար առաջ արեց, քշեց, Արազն անցկացրեց, ոռ
ամեն մէկը մի-մի սար էին, եղբայրն եղբօրը հափը հարիւր մա-
նէթով էր տալ: Ի՞նչ անէինք, գլխիդ շուրթան, ձեռքներիցս ի՞նչ
կը գար, վիզներս ծռած՝ մնացել էինք մօրիկ տալով:

Ես և քահանան իրար աչքով արինք, ժպտալով Ահմօ բէգի
հակասութիւնների վրայ. սասն բոսի առաջ՝ իւր ասելով՝ այնքան

տաւար չունէին, որ երեսօնների բերանը թանոգի լինէր, իսկ հիմա 200 կով են տանել տուել:

— Ընչո՞ւ պիտի ձեռքներդ ծալէիք մնայիք, հարցրի Ահմո բէգին:

— Ի՞նչ անկէք, զլսիս տէր, Յունօն իր մարդկանցով ամեն մէկն երկու երեք հաւ աշխալու հրացան ունի, իսկ մեզ իրաւունք չեն տալիս, որ մի հաւ պահենք. մեր հասարակ հրացանի զնդակը հարիւր քաջ չի հասնում, նրանք կէս վերսոյ հեռաւորութիւնից՝ մեզանից ումն ուզում են՝ նշան են շնում ու սպանում: Չիս լսել. անցեալ տարի Յունօն մեր երկու սարի չափ տղամարդկանց օրը սև արեց ու որբերին մեր վզին բռնը շինեց: Յունօն, Յունօն, մոլ-սուլմանի արիւնը խմօղ Յունօն է բոլոր տեղերը ոտնապակ տուողը:

— Ես այդ բոլորն ի նկատի կունենամ, ասացի, սարդարի ականջը կը հասցնեմ և ձեզ կազարեմ զանազան Յունօների ու Սուլէյմանների տուած նեղութիւններից: Իսկ առ այժմ՝ այսքան տեղեկութիւնն ինձ բաւական է. մի քիչ էլ մեր փորերի խաթրը շահենք:

Ահմո բէգը լսեց, իսկ ես ու տէրտէրը հանգիստ սրտով սկսեցինք մեր ճաշն անուշ անել:

(Շարունակելի)